3272

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1969

На корицата

Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав, X в.

Снимка П. Хлебаров

Sur la couverture

L'inscription funéraire du čargubilja Mostič — Preslav, X s.

Photo P. Hlebarov

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XI
2
1969

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Сл Ф 3282 ВБ

Константин-Кирил Философ, създателят на славянската азбука и писменост (по случай 1100 години от смъртта му)

Най-светлата личност от нашата културна история през вековете е Константин-Кирил Философ, създателят на славянската азбука и родоначалникът на ранносредновековната българска книжнина.

За живота и книжовната дейност на Константин Философ черпим сведения от Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, от житията, похвалните служби, документите, така наречената Италианска легенда, папските писма и др., но най-добър извор остават обширните (пространни) жития на Кирил и Методий, познати под названието Панонски легенди. Тези жития са писани през IX в. от съвременници на Кирил и Методий. Житието на Кирил е писано при непосредственото сътрудничество на Методий.

В него има цели пасажи от произведения на Кирил. Ценни извори представляват и кратките жития и самите произведения на Кирил. Кирил Философ, който при кръщението си получил името Константин, е роден в 826—827 г. в гр. Солун. Солунската област е била гъсто населена с български славяни, които проникнали и в самия град, така че наред с гръцката реч в този град се чувала и славянската. Кирил и Методий са родени в славянско или отчасти почти славянско семейство, понеже твърде популярно е мнението, че майка им Мария е била славянка (История на българската литература, I, София, 1962, стр. 31 и сл.).

Двамата братя са познавали до съвършенство славянската реч, на която създали и азбуката, а това говори също за техния славянски произход. Черноризец Храбър в съчинението си „За буквите“ пише за създателя на славянската писменост Кирил: „... Ако попиташ обаче гръцките книжовници, като речеш: „Кой бе създал буквите или пък превел книгите, или пък в кое време?“, то рядко измежду тях някои знаят. Ако попиташ обаче славянските книжовници, като речеш: „Кой ви е нагласил азбуката или превел книгите?“ то всички знаят и ще ви отговорят: Свети Константин Философ, наречен Кирил; той ни създаде буквите и преведе книгите.“

Константин-Кирил пише високохудожествени и поетични произведения на славянски език и превежда книги от гръцки на чист славянски език, което недвусмислено доказва, че той е владеел до съвършенство славянския език, който без съмнение е бил негов роден език. По-голямата част от живота си Кирил е отдал за просветата на славянските народи, за създаване и утвърждаване на славянската писменост и книга, както и за издигане на

НО 30544/95

славянската култура, а това е било съпроводено с големи трудности и несгоди. Такава саможертва можел да направи само онзи, който е чувствувал, че принадлежи към великото семейство на многобройните славянски племена и народи по това време. В краткото Кирилово житие се съобщава, че Кирил е „българин по род", а Солунската легенда свързва цялата дейност на Кирил с българските славяни.

Още в юношеските си години Константин-Кирил се отличавал с голямата си ученолюбивост. Той е имал неизчерпаема любов към книгите и благодарение на големите му способности това му дава възможност бързо да възприема всяко знание. Владеел е няколко езика. Кирил получил най-голямото за времето си образование в прочутата Магнаурска школа в Цариград. Тук се учил при най-големите умове на тогавашна Византия — бъдещия патриарх Фотий I, големия философ и математик Лъв Солунски. Изучил всички тогавашни науки — „елински изкуства": граматика, поезия, геометрия, диалектика, всички философски науки: аритметика, астрономия и пр. Съвременниците на Константин-Кирил са го ценели високо и го наричали Философ не само заради голямата му научна подготовка за времето, но и за големите му дарби, природна мъдрост и чисти нрави.

Анастасий Библиотекар, един от ръководителите на Папската канцелария и сам папа за късо време, го нарича в писмата си до Карл Плешиви от 875 г. „велик човек и наставник с апостолски живот". Той успял да усвои във всички детайли най-високата по това време византийска култура. Още като юноша в Солун проявява високи филологически способности. Той особено много обиква византийския писател Григорий Назиански, на когото посвещава „Молитвата-похвала на Григорий Назиански". За блестящите качества на Кирил като философ и учен говорят недвусмислено неговите мисии като царски представител пред чуждите владетели. Така например в столицата на Багдадския халифат пред сарацинските учени Константин Философ благодарение на научните си знания и владеенето на много езици успял да защити престижа на Византийската империя и предимствата на християнската пред мохамеданската култура. След сарацинската си успешна мисия Кирил постъпва в манастир в малоазиатската планина Олимп при брат си Методий. Тук той не престава да се занимава със своето самообразование, като не прекъсва и връзката си със славяните, които са били гъсто заселени около манастира. Около 860 г. Кирил заедно с брат си Методий били изпратени от патриарх Фотий I с мисия при хазарския каган. Тук Кирил водил прения с юдеи и мохамедани в присъствието на хазарския каган и успешно защитил предимствата на християнската култура пред мохамеданската и еврейската. Той спомогнал за проникване на християнската религия и византийската култура сред племената на север от Херсон.

Константин-Кирил притежавал големи ораторски способности, умело е полемизирал, като винаги е показвал голяма начетеност по всички въпроси. Със своето живо художествено слово и огромни знания е поразявал винаги противниците си.

След завръщането си в Цариград и в манастира на Олимп Кирил не е престава да се интересува за съдбата на славянските народи, и то главно за тяхната християнизация и просвещение. Сведения за дейността на Кирил в Македония се съдържат в „Краткото Кирилово житие" и в „Солунската легенда". Оттук се вижда, че Кирил предприемал пътувания из Македония, „където по реката Брегалница кръстил голям брой славяни и написал и „книги" на славянски език". И затова езикът на Кириловите славянски текстове, които са запазени, е езикът на българските славяни. По времето на княз Борис земите по река Брегалница са влизали в българската държава и славяните, които са живеели тук, са били неразделна част от останалите български славяни.

При това положение Моравската мисия на двамата братя Кирил и Методий е била предшествувана от голямата им и продължителна просветна дейност сред южните славяни главно българските.

По молбата на княз Ростислав византийските управници изпратили в 863 г. в Моравия с велика мисия двамата братя Кирил и Методий, които преди това са работили за просвещението на славянството. Те трябвало да изпълнят една необикновена и трудна задача за тогавашното време — да създадат славянска азбука и писменост и да преведат богослужебните книги на славянски език и тогава да се явят пред моравския княз. Създаването на славянската писменост и извършването на богослужение на жив народен славянски език е било в разрез, дори ерес, с установените през ранното средновековие три „свещени“ езика — еврейски, гръцки и латински, на които само е можело да се извършва богослужението.

Борбата срещу тази традиция в средновековна реакционна Европа не е била лека задача, напротив, била е твърде ожесточена и е могла да бъде изведена на победен край само от високопросветена и с революционна мисъл личност, какъвто е бил Константин Философ. Като е създал устроено славянско писмо, Кирил е извършил едно велико, прогресивно дело и с това е спомогнал за издигането на славянската култура на по-висок етап, дал е възможност славянските народи да се наредят като равноправни членове в семейството на останалите европейски културни народи. Въвеждането на славянската писменост и богослужение, организирането на славянско училище и славянска черква във Великоморавия от Кирил и Методий е едно епохално дело, за успеха на което двамата братя са вложили огромна мъдрост, неизчерпаема енергия и изумителна смелост.

В своето велико дело Кирил и Методий посветили още в Моравия своите ученици: Климент, Наум, Горазд, Лаврентий, или Сава, и Ангеларий, които продължили да разпространяват и да утвърждават славянската писменост и славянското богослужение.

Във Венеция, а по-късно в Рим Кирил с голямо остроумие и изумителна находчивост е отстоявал срещу нападките и утвърдил още един път славянската писменост и богослужение.

Със създаването на славянската азбука, тъй наречената „глаголица“, което е едно твърде съвършено за тогавашната епоха писмо, Кирил е имал високото съзнание какви нови хоризонти се откриват пред славянските народи за тяхното културно процъфтяване. Във връзка с това той пише: „Слушайте сега с цял ум, слушайте цял славянски народе... Голи са всички народи, които нямат книги, немощни да се борят без оръжие с противника на нашите души.“ „Буквеното“ слово сега вече е мощно оръжие за славяните. „Буквеното слово“ е като „светилник в живота“ и като „светлина в пътищата на всекиго“. Чрез книгите хората получават ония думи, които са „силни да убият врага“.

Константин-Кирил Философ е извършил през втората половина на IX в. едно революционно дело със създаването на славянската писменост, която обаче не можа да се утвърди във Великоморавия, за която страна бе предназначена тя първоначално. Делото на Кирил и Методий чрез техните ученици намери благоприятен прием в България през последните две десетилетия на IX в. Това дело израсна и се утвърди върху езика и културата на българските славяни и затова то получи в България своя неизмеримо бърз и пълен разцвет. Но нашият народ в своето обществено, политическо, икономическо и културно развитие през IX в. беше отишъл твърде напред и затова не отстъпваше по нищо на своите близки и по-далечни съседни народи, дори и в някои отношения се явяваше и като достоен съперник на Византия. В средновековна България през IX в. се извършваше истинска културна революция и затова Кирило-Методиевото крупно дело бе прието като родно, българско дело, с което

ние с право днес се гордеем. Високо просветените ученици на Кирил и Методий, особено Климент и Наум, не позволиха да заглъхнат думите на Кирил Философ от Прогласа към евангелието за писаното слово: „Слушай сега, цял славянски народе, словото, което крепи сърцата и умовете“ и по-нататък „Както без светлина няма радост за окото, така не ще познае радост и всяка безкнижна душа.“ Продължителите на това книжно дело Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Епископ Константин и др. поставиха основите и на двете книжовни школи в България — Преславската и Охридската. Тези школи, като усвояваха и развиваха книжовното дело на двамата братя, създадоха основата на такава средновековна богата литература, написана на народен жив български език, която съперничеше на най-развитите средновековни литератури по това време.

При археологическите разкопки и проучвания в Плиска и особено в Преслав се откриват ежегодно все нови и нови данни за старобългарската писменост. Всички тези паметници допълват и доизясняват високата ранносредновековна българска материална и духовна култура в двете наши древни столици. Откритите през последните две десетилетия епиграфски паметници и особено важният надпис на чъргубиля Мостич, буквените знаци по белоглинените рисувани керамични плочки от Преслав, буквените знаци по тухлите от Плиска хвърлят нова светлина върху ранносредновековната старобългарска писменост.

През X в. в България най-голям разцвет на Кирило-Методиевото дело бележи върхната точка — Златният век на българската книжнина и литература. Така българският народ със своята най-ранна славянска литература — старобългарската — се нарежда до най-културните народи в Европа. България става средище на средновековната славянска литература. Оттук старобългарската литература минава в Русия, Сърбия и Румъния. Народностното съзнание на българския народ се издига още повече и този жив народен книжовен славянски език в дни на робство и свобода запазва чисто това съзнание през вековете.

Великото дело на Константин-Кирил Философ е общославянско. Въпросът за единството на славянските народи, за общия им език и култура, за техния общ произход е поставен още в най-древния руски летопис „Повесть временных лет“ (XII в.). В повестта се говори, че някога е съществувал единен славянски народ: „Бѣ единь языкъ словѣнескъ“. Възникването на българската литература, а и на всички славянски литератури през IX в. е неразривно свързано с имената на славянските просветители Кирил и Методий. Чрез славянската писменост и книжовност укрепнаха и се развиха през вековете културните и политически връзки на българите с всички славянски народи, а най-вече с великия руски народ.

Идеята за славянското единство винаги се е обосновавала чрез делото на Кирил и Методий.

Образите на Кирил и Методий през XIX в. стават знаме на поробения български народ през епохата на революционноосвободителните борби. Неслучайно гражданите на гр. Самара (дн. Куйбишев) извезват образите на двамата славянски просветители върху самарското знаме и го връчват точно преди 92 години на Българското опълчение като скъп дар.

На 14. II. 869 г. Кирил умира на 42 години. Той бил погребан в Рим в църквата “Св. Климент Римски“.

Мощите на Климент Римски били издирени, открити и пренесени в Херсон, а оттук по-късно в Рим от Константин-Кирил. Анастасий Библиотекар съобщава за високо поетичните произведения, които Кирил Философ написал при откриването на мощите на Климент Римски.

В последните дни на своя живот Кирил, чувствувайки голямата важност на започнатото дело, оставя велик завет на своя брат: “Ех, брате, ние бяхме впрегнати заедно два-

ната да орем една бразда. Завърших дните си. Аз падам на нивата. Ти много обичаш планината (т. е. манастира). Но недей оставя заради планината учението си."

Това са заключителните думи от бурния и напрегнат живот на Константин-Кирил Философ, който с пълна всеотдайност и безгранична любов към славянския народ отдаде всичко до последния си дъх.

В предсмъртната си молитва Кирил се моли не за себе си, а за своите съратници, които трябва да продължат неговото дело — а то е защита на славянските народи, да могат те да имат на жив народен език своя книжнина и богослужение на славянски език. Неговата цел е да издигне славянската народност, славянската култура и да направи своя любим славянски народ творец на прогреса.

Проф. АТАНАС МИЛЧЕВ

За едно още неиздирено съчинение на Кирил Философ

БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

Кирил Философ — създателят на славянската азбука и писменост, основоположникът на старата българска литература — е бил и продуктивен книжовник, отзоваващ се на актуални задачи на своето време, тясно свързани с вътрешно и външнополитическия живот на обширната Византийска империя, чиито поръчения той ревностно изпълнявал. Гениален ум, високообразован човек, завършил висшата Магнаурска школа в Цариград, активна и бързо реагираща натура, той не само се включва в културния живот на империята, но и заживява с идеята да раздвижи този културен живот, да внесе нови идеи в развитието, което широко да обхване многобройното нейно славянско население. Усвоил добре традициите на високата византийска образованост и книжовност, той дава и свой принос в тяхното развитие. За съжаление днес науката познава малко от съчиненията на Кирил Философ — „Написание за правата вяра", „Херсонска легенда", диспут с триезичниците във Венеция, някои молитви и др. Вестите за някои от тях се извличат косвено от други съчинения, свързани с Кирил и Методий.

Важен етап от обществената и книжовната дейност на Кирил Философ представлява дейността му до неговата великоморавска мисия през 863 г., дето заминава съвместно с брат си Методий и със свои ученици-славяни, носейки богослужебни книги, преведени вече на езика на солунските славяни, спадащи към славянската група, включена в пределите на българската държава. По време на този етап Кирил реализира две отговорни пратеничества сред сарацините и хазарите. Тези пратеничества разкриват неговите блестящи способности на мисионер, организатор и мислител. Особено важна е мисията му сред хазарите (860—861 г.), обитаващи северните черноморски брегове — Кримския полуостров. Когато отишъл в град Херсон, той взел инициатива за откриване мощите на римския папа Климент, хвърлен в морето с котва на врата по времето на император Траян. Инициативата завършила успешно.

Тъкмо този момент дава повод на Кирил Философ да напише съчинение или съчинения за откриването и пренасянето на Климентовите мощи от морето в Херсон, за прослава на папата. Какво е писал Кирил преди това и особено по повод на блестящо завършилата му мисия сред сарацините, ние не знаем, но хазарската мисия е свързана с негова книжовна проява, добре засвидетелствувана както от старобългарския превод на неговото съчинение за тази мисия, така и от прочутото писмо на Анастасий Библиотекар до велетрийския епископ Гаудерик. Понеже в писмото на Анастасий Библиотекар се говори най-подробно за Кирилови книжовни прояви, свързани с хазарската мисия, ще приведа изцяло съответния пасаж. В писмото се казва: „Впрочем в гръцките училища се преподава това, което този наистина дивен философ тържествено е приложил към химнологията на всемогъщия бог в чест на откриването на светите мощи. Но аз изпращам в услуга на твое светейшество и две негови прославени съчинения, именно кратка повест и едно тържествено слово, преведени от мене на неодялан език, далече отстъпващ на неговото бляскаво крас-

норечие, мислейки, че трябва да прибавя за пояснението на неговите (Климентовите) паметници нещо откъслечно, което ще бъде изгладено от валяка на твоя разсъдък. А свитъка на химна, който този философ създаде в слава божия и на блажения Климент, аз не се реших да преведа, защото в латинския превод, ако биха излезли или твърде малко, или твърде много срички, не би било добре наредено, отговарящо на напева на хармонията. Но ако ти, о, желани мъжо, и това ми възложиш, ще пристъпя към онова, което изискваш, с божия помощ."

Дадената от Анастасий Библиотекар характеристика блестящо говори за високия талант на Константин-Кирил Философ, за художествените достойнства на творбите му, достойнства, които създават големи затруднения при превеждането им, въпреки че Анастасий Библиотекар отлично владеел гръцки език. Тези достойнства са причина той да се въздържи от превеждането на химна, което обстоятелство днес много затруднява изясняването на въпроса за съдържанието и обема на това Кирилово произведение. Защото, както е известно, от трите творби на славянския просветител, свързани с херсонската мисия, на науката са известни две съчинения — „Кратка история" (Brevis historia) и „Похвално слово" (Sermo declamatorius) по определението на Анастасий Библиотекар. Познати са по техен старобългарски превод, но обединени като едно произведение, може би с известни съкращения под наслов: Слово на пренесенїе мощемъ преславнаго Климента, историческоую имоуще бесѣдоу. В науката това съчинение е известно още под името „Херсонска легенда".

Третата част — химничната — от Климентовия цикъл творби на Кирил Философ, непреведена от Анастасий Библиотекар, остава все още неиздирена изцяло като текст въпреки направените усилия в тази насока, въпреки изказаните мнения за частични заемки от нея, вмъкнати в сега познатата редакция на „Херсонската легенда" или в старобългарски преписи на службата на Климент Римски. Този специален въпрос не е третиран много в науката, а той заслужава по-голямо внимание.

Проф. Александър Теодоров-Балан изказа мнение, че написаният от Кирил химн в чест на Климент Римски е изцяло запазен и включен в познатата редакция на „Херсонската легенда" — заключението на текста, у него дадено под глава VII, с начало „О пресловѣи и преславне предо всѣмн и надо всѣмн, Клименте". Балан пише: „Това ще да е химната, първично писана ритмично в стихове, която заради размера Анастасий Библиотекар не посмял да превежда на друг език."[1]

Тази постановка обаче не е приемлива по две съображения: 1. Въпросният пасаж идва като естествено заключение, обобщение на казаното преди това; то е напълно в духа на похвалното слово като литературен жанр, както добре се вижда от много други подобни слова през средновековието; 2. Текстът на това заключение не е нито толкова голям, нито толкова по-различен стилно-езиково от предишните части, за да бъде причина за смущението у Анастасий Библиотекар, в резултат на което той да се откаже от превода на химна.

Проф. Емил Георгиев намира, че е „интересен въпросът, дали в славянското Слово за Климентовите мощи... не са влезли части от Кириловия химн в чест на светеца. Също така интересен е и въпросът, дали и в службите, посветени на Климент, не са заети части от Кириловия химн". И след като привежда текстова съпоставка на един пасаж от „Херсонската легенда" и от „Кратката службица" в чест на Климент Римски, той заключава: „Изнесеното съвпадение ни позволява да отидем и по-далече: да се попитаме дали в службата, която съдържа приведения пасаж, не се намира голяма част или дори целият химн в чест на Климент, написан от Кирил и посочен в писмото на Анастасий."[2]

Спирайки се на този въпрос преди три години, аз изнесох ред съображения, подкрепящи тезата за проникване и дори за запазване на химна в някои съчинения за Климент Римски, запазени в стари славянски ръкописи.[3] И направих такъв извод: „Въз основа на изнесените дотук факти и съображения не ще ли бъдем близко до истината, ако приемем не само това, че Кириловият химн за Климент е бил преведен, че той е повлиял и проникнал в някои старославянски творби, но и това, че е съхранен (изцяло или отчасти) в познатите ранни старобългарски редакции на канона на Климент Римски? Изказаната теза може би се нуждае от още аргументация, но струва ми се, че изобщо не бива да отхвърляме възможност за пряко проникване на химна в канона или за негово въздействие. А всичко това е осо-

бено правдоподобно, като се вземе под внимание обстоятелството, че Климент Римски е бил силно почитан светец във Великоморавия, дето били издигнати много черкви в негова чест, за някои от които дори се смятало, че са построени от Кирил и Методий. Дали тук, във Великоморавия, не е направен преводът на химна?

Изхождайки от общността на някои песнопения в гръцкия и славянския канон на Климент Римски, съобразявайки се с високата поетическа оценка на Кириловия химн за светеца, дадена му от Анастасиий Библиотекар, и с известни особености на Кириловата фразеология, би могло да се направи опит за възстановяване на химна или по-точно на отделни негови части. Това предстои да бъде направено в науката, като се приведат повече вести от стари гръцки и славянски ръкописи."

Не трябва да забравяме обстоятелството, че Кириловият химн в чест на Климент Римски по думите на Анастасий Библиотекар получил известна популярност във Византия — бил не само включен в състава на „Химнологията" (solemniter ad hymnologicon Dei omnipotentis), но и се пеел в гръцките училища (graecorum resonant scolae). А при такова разпространение не е възможно той да не се е запазил в някой гръцки ръкопис изцяло или частично, влизащ в състава на едно или друго съчинение за папа Климент Римски. Разбира се, нужно е да се обглеждат съчинения за Климент, възникнали след IX в., след хазарската мисия на Кирил Философ. Както други произведения в чест на Климент, написани на гръцки език — обширно житие, проложно житие, служби — са били преведени на старобългарски език, както имаме старобългарски превод на разказа за откриването и прославата на Климентовите мощи, така ще да е бил преведен и химнът, оставащ все още непознат на науката.

* * *

Струва ми се, че за успешното разрешаване на този въпрос много може да допринесе по-нататъшното проучване на „Херсонската легенда". Сегашното състояние на проблема за тази Кирилова творба и на въпросите, свързани с нея, на свой ред поставя редица задачи: да се издирят и обнародват нови нейни преписи, да се приготви критично издание на текста по познатите преписи, да се съпостави отново с „Италианската легенда" и с други латински съчинения, свързани с папа Климент Римски и с хазарската мисия на Кирил Философ.

Поради недооценяване на това произведение като извор за дейността на славянските просветители, произтичащо главно от резервираното отношение към него като творба на Кирил Философ, досега то не е било предмет на по-щателни издирвания по отношение на негови преписи в многочислените славянски ръкописи. Писана първоначално на гръцки език, тази Кирилова творба е позната само по славянски преписи.[5]

Досега на науката са познати следните преписи:

1. В Чети-миней, Макариевска редакция, от XVI в., ръкопис в сбирката на московската Синодална библиотека (сега в Москва, Държавен исторически музей).

2. В Чети-миней, Макариевска редакция, XVI в., ръкопис в бившата сбирка на Успенския събор в Москва.

3. В ръкопис от Московската духовна академия, № 91, XVI в.

4. Копие в книжата на граф Уваров, направено от неизвестно лице.[6]

С оглед на бъдещи занимания върху едно критично издание на легендата посочвам и следните нейни преписи:

1. В руски Чети-миней от 1567 г., № VII (380) от сбирката на Общество любителей древней письменности (Ленинград, Библиотека „Салтиков-Шчедрин"), л. 456—460:

„мца геноуаріа вь кг. днь слово на пренесеніе моущемъ преславнааго Климента историчьскоую имоуще бесѣдоу, іако Хвою помощію въ Д (sic) тысѧща Т. и ξ. и Θ. лѣтъ изыскавшимъ его любезно і вѣрно, іако изо нѣхъ вѡ в Пон'тѣ восіѧ."

Начало: „Въ wбрѣтеніе моущін стыхъ славнаго Климента."

Може би по този препис П. А. Лавров сочи варианти към изданието на текста, поместен в книгата му „Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности" (Ленинград 1930, стр. 148—153). За този неуточнен препис той пише: „... принимая во внимание издание Франко, а также некоторые незначительные отличия в списках Слова библ. Общ. любит. древн. письм., которые сближают этот список со списком Моск. дух. акад." (стр. XXXIX).

2. В руски Чети-миней, XV или началото на XVI в., № 195 (593) от сбирката на Волоколамския манастир (сега в Москва, Библиотека „Вл. И. Ленин“, ф. 113), л. 438—446: „Въ тотъ же день слово на пренесеніе мощемъ преславнаго Климента.“

Начало: „Въ обрѣтеніи мощіи святыхъ славнаго Климента и радостнымъ образомъ явления ихъ“ (вж. Иером. Иосиф, Опись рукописей, перенесенных из библиотеки Иосифова монастыря, Москва, 1882, стр. 250).

3. В руски Чети-миней, XVII в., № 3919 от архива на руския Свети синод в Ленинград, л. 332—339.

По-внимателното преглеждане на стари славянски ръкописи безспорно ще изнесе нови преписи на разказа за откриването и пренасянето мощите на папа Климент Римски. След време, като получа снимки от познатите преписи, ще подготвя критично издание на текста на тази Кирилова творба, което ще хвърли известна светлина върху някои въпроси, свързани с нея. Тогава може да бъде проследена още една интересна подробност — проникването на „Херсонската легенда“ в други творби, посветени на Климент Римски и получили значително разпространение в старите славянски литератури.

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методий, Св. II, София, 1934, стр. 131.

[2] Е. Георгиев, Кирил и Методий основоположници на славянските литератури, София, 1956, стр. 86, 87.

[3] Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски. — В сб.: Климент Охридски, София, 1966, стр. 90—95.

[4] Цит. съч., стр. 95.

[5] Руският учен Хр. Лопарев пише: „Константин вероятно для получения степени философа защищал свое „Слово об обратении мощей св. Климента“ (вж. Хр. Лопарев, Византийские жития святых VIII—IX веков, ВВ, XVII, 1910, вып. I—V, стр. 37).

[6] За изданията на тези преписи вж. М. Г. Попруженко и Ст. Романски, Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирил и Методий, София, 1935, стр. 50—51.

Sur un ouvrage inconnu de Cyrille le Philosophe

BONJU ANGELOV

(Résumé)

La mission de Cyrille le Philosophe chez les Kazares l'a incité à écrire sur la découverte et la translation des reliques du pape Clément. De ces ouvrages deux sont mentionnés dans la missive d'Anastase le Bibliothécaire adressée à l'évêque de Veletri—Gauderik, le troisième — l'hymne — n'a toujours pas fait l'objet de recherches. L'auteur de l'article en adoptant certaines points de vue soutenus jusqu'ici considère que l'hymne écrit en l'honneur du pape Clément a été écrit lui aussi en vieux bulgare et qu'il a dû ainsi influencer ou pénétrer dans certains ouvrages en vieux bulgare. Plus encore selon lui l'hymne est conservé (en tout ou en partie) dans les anciennes rédactions connues en vieux bulgare du canon du pape Clément Ier. Selon l'auteur des études ultérieures s'imposent dans ce domaine. Pour pouvoir résoudre cette question on devra comparer la „Légende de Chersonèse“ à la „Légende italienne“ et avec des ouvrages latins en relation avec le pape Clément. On devrait également préparer une édition critique des copies connues à ce jour (environ dix) de la „Légende de Chersonèse“.

Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI—X в.)

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

За значението на ранносредновековната българска битова керамика в нашата археологическа наука днес едва ли е необходимо да се говори. Нейната огромна роля като исторически извор беше изтъкната още преди двадесет години от акад. Кр. Миятев в книгата му „Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана“, както и в последвали покъсно публикации от други автори.

Сондажните проучвания и системните археологически разкопки, провеждани в столиците Плиска и Преслав и в редица ранносредновековни градища, селища, некрополи, дадоха огромен и разнообразен керамичен материал. В експозициите и складовете на музеите в страната се съхраняват около 1000 цели или възстановени съда и десетки хиляди фрагменти. Но при обнародването на материалите отделните автори се спират предимно на формата и орнаментацията на съдовете и почти не засягат (с редки изключения)[1] многобройните и трудно разрешими въпроси, свързани с керамичната технология.

Настоящата статия[2] е изградена върху проучвания на наличния керамичен материал (по който в някои случаи са запазени следи от производствена дейност), наблюдения по време на разкопки, наша и чуждестранна литература, етнографски данни. С нея се прави опит да се проследи и доколкото е възможно да се изясни процесът на керамичното производство, като се започне от добиването на глината и се стигне до готовата продукция, дошла до нас благодарение способността на изпечените глинени изделия да не се разрушават напълно под влияние на различни почвени и атмосферни въздействия.

Глина. Видове и обработка. Славяните и прабългарите, като се настанили в земите на Византийската империя, донесли своите глинени съдове, в чието производство те имали вече установени традиции. Навсякъде в завзетите земи открили местности, богати на глина,[3] основна суровина, без която е невъзможно производството на керамични изделия. Наличието на най-разнообразни (по цвят и състав на глината) находища дало възможност производството на глинени съдове да продължи и два века по-късно, през IX и особено X в., грънчарството да се превърне в един от основните старобългарски занаяти.

В непосредствена близост до всички ранносредновековни обекти и днес са познати

● *Обр. 1. Фрагмент от гърне, направено на ръка посредством ленти, от м. „Джеджови лозя“, с. Попина, Силистренски окръг. Fig. 1. Fragment de vase exécuté à la main au moyen des bandes du lieudit „Dždžovi lozja“, vill. Popina, arr. de Silistra*

1

находища на глина. Допреди няколко години работещите в с. Попина, Силистренски окръг, грънчари са вадели за своите керамични изделия червена, сравнително чиста глина в м. „Джеджови лозя". В друга местност, „Содол", се е добивала сива глина. Местности, богати на глина, са известни и в района на първата българска столица — Плиска. Глинените съдове, открити в м. „Асардере" и т. нар. обект № 31, вероятно са правени от местна жълтеникава глина. Находище на червена глина е известно при железопътната спирка Плиска, по линията Каспичан — Русе. Сива глина и днес се добива в землището на с. Стоян Михайловски.

В района на Преслав, в местностите „Бял бряг", „Въбилин дол" и „Патлейна", са известни находища на чиста бяла глина. Сива глина, наричана „кинлик", се намира в м. „Корията", а червена — в м. „Кастана" и при с. Виница.

Голямото разнообразие в оцветяването на глините в сиво, сиво-бяло, жълто, жълтокафяво, кафяво-червено се дължи на разнородните примеси от органичен и неорганичен произход, които се съдържат в тях.[4] Намиращият се в глината минерал лимонит ($2Fe_2O_3.3H_2O$) е причина за жълтото оцветяване. Червеният цвят се дължи на минерала хематит (Fe_2O_3), кестенявочервеният — на хематит и железен хидроокис ($Fe(OH)_3$). Сиво или сивосинкаво са оцветени глини, съдържащи овъглени органични вещества, и само в изключително редки случаи, съдържащи манганов двуокис (MnO_2). Глини, притежаващи незначителни количества примеси, обикновено са оцветени в бяло.

Почти никога пластичните сурови материали, употребявани в керамичното производство, не могат да се използуват направо така, както се намират в природата. Днес изваденатa от залежите глина преминава дълъг и сложен процес на преработка — пречистване от едри примеси чрез промиване (плавене) или прецеждане през гъсти сита, изсушаване с цел да се постигне еднаква влаж-

● *Обр. 2. Фрагмент от гърне, дообработено на леко грънчарско колело, от м. „Джеджови лозя", с. Попина, Силистренски окръг. Fig. 2. Fragment de vase exécuté à la main, façonné sur un petit tour de potier du lieudit „Dzedzovi lozja", vill. Popina, arr. de Silistra*

● *Обр. 3. Фрагмент от амфоровидна стомна от Плиска. Fig. 3. Fragment de cruche en forme d'amphore de Pliska*

● *Обр. 4. Фрагмент от глазирана стомна от Преслав. Fig. 4. Fragment de cruche à glaçure de Preslav*

ност, мокрене и омесване, за да се получи пластично тесто.

По какъв начин се е обработвала и подготвяла за формуване глината у нас преди 1000—1300 години засега можем да съдим единствено по самите цели или фрагментирани глинени съдове.

В долния пласт на селището в м. „Джеджови лозя“ при с. Попина, който етнически се свързва със славяните в периода на тяхното заселване на Балканския полуостров,[5] както и в разположения на 500 м южно от селището некропол, са открити няколко цели и многобройни фрагменти от гърнета, тавички и подници, изработени от глина, съдържаща едри примеси (обр. 1, обр. 5 *б,в*). Най-често това са кварцови зърна или варовикови частици, достигащи големина 1—6 мм, а понякога дребни частици шамот (счукани керамични фрагменти, придобили при повторното изпичане червен цвят). Само при фрагменти от подници се забелязват късчета или отпечатъци от обгоряла слама.

Всички тези т. нар. „опосняващи примеси“ са прибавяни съзнателно[6] с цел да се изпарява по-бързо при изсушаването съдържащата се в глината вода и да се избегне деформирането и пукането на изделията при изпичане. Подобен състав на глината и пореста, неравна повърхност имат фрагментите от глинени съдове, произлизащи от м. „Дренчето“ при с. Попина,[7] м. „Опашката“ при с. Сребърна, местностите „Момчила“ и „Стареца“ при с. Гарван,[8] м. „Юрта“ при с. Старо село (обр.5 *а*) и м. „Калето“ при с. Нова Черна,[9] всички в Силистренски окръг, както и тези от с. Цар Крум и с. Виница, Шуменски окръг,[10] м. „Печена могила“ при с. Вълчедръм, Михайловградски окръг, с. Градешница, Врачански окръг,[11] и малобройните фрагменти от „Хисарлъка“ при Кюстендил.[12] Сравнително почиста е глината на две малки гърненца от с. Връв, Видински окръг.[13]

Сред керамичните материали от м. „Джеджови лозя“, м. „Стареца“, от Разград,[14] от м. „Стублата“ при с. Бежаново, Ловешки окръг, и от Пловдив, които хронологически се отнасят към VIII в., се срещат цели или фрагментирани гърнета, чиято глина съдържа значително количество, но малко по-дребни и по-еднородни примеси (обр. 5 *д,з*).

През периода IX—X в. глината на основната част от съдовете съдържа дребен пясък, а понякога и слюда (обр. 4, обр. 6). Обработването ѝ е ставало в отделни работилници, каквато е тази в обект № 31, Плиска.[15] Работилница със складирана и пречистена глина е открита и в м. „Асардере“ край Плиска.[16] Друга група съдове (VIII—X в.) са изработвани винаги от чиста силно пластична глина, вероятно взета от блатни райони обр. 3, 5 *г, ж, и, й, к,* обр. 6 *и,* обр. 8).

Формуване на съдовете. След като необходимата за работа глина е била готова, се е пристъпвало към изработване на съдовете — най-сложен и важен процес в керамичното производство, изискващ умение, сръчност и многогодишен опит.

Досегашните археологически разкопки не са дали никакви материали, на които бихме могли да се опрем, за да установим с поголяма сигурност начина на направа на ранносредновековната битова керамика. За изясняване на този труден проблем помагат самите глинени съдове, от които се установява, че една част са направени на ръка, а друга — на колело. На ръка са изработени гърнета с форма на обърнат пресечен конус (обр. 5 *б*) или с по-изправени, леко заоблени стени (обр. 5 *а*), тавички (обр. 5 *в*) и подници, за които е характерна груба неравна повърхност, тесто със значителни едри примеси. Както се посочи, фрагменти и цели съдове от тази група са открити в м. „Джеджови лозя“ и в другите обекти от периода на заселване на славяните (VI—VII в.). Дали ръчното изработване на съдовете е продължило и през следващите векове, засега не притежаваме сигурни данни.[17]

При внимателно разглеждане на фрагментирания материал се установява, че значителна част от ранносредновековната керамика е изработена на ръка чрез т. нар. от руските и съветските изследвачи „лентъчна техника“[18].

Моделирането на съдовете вероятно се е извършвало на плосък камък, дъска или някакъв друг твърд предмет. Процесът на изработка е протичал приблизително по следния начин. Върху поставката е слаган къс глина. От него е изработвано дъното във форма на диск с различни размери в зависимост от желанието. Над оформеното дъно са нареждани един над друг редове от ленти (шир. 2—3 см). За да заглади стените и същевременно да долепи по-плътно отделните ленти, производителят (вероятно жена)[19] е потапял непрекъснато ръката си в съд с вода и притискал пръстите си до стените на съда в посока от дъното към устието. При някои съдове заглаждането вместо с ръка е ставало с дървена „лопатка“ (шир. 1—1,5 см) (обр. 1),

● *Обр. 5. Глинени съдове от края на VI—IX в.: а) от м. „Юрта“, с. Старо село, Силистренски окръг; б, в, д) от м. „Джеджови лозя“, с. Попина, Силистренски окръг; г, е, ж, й) от некропола при гр. Нови пазар; з) от с. Голям извор, Разградски окръг; и) от м. „Смесените лозя“, Шумен; к) от м. „Китова могила“, с. Каменяк, Шуменски окръг. Fig. 5. Vases en argile de la fin du VI—IXe s.: a) du lieudit „Jurta“, vill. Staro selo, arr. de Silistra; б, в, д) du lieudit „Dždžovi lozja“, vill. Popina, arr. de Silistra; г, е, ж, й) de la nécropole près de la ville de Novi pazar; з) du vill. Goljam izvor, arr. de Razgrad; и) du lieudit „Smesenite lozja“, Šumen; к) du lieudit „Kitova mogila“, vill. Kamenjak, arr. de Šumen*

която заедно с поставката и неизбежния съд с вода е изпълнявала ролята на „работен инструмент“. При тази манипулация очертанията на отделните ленти постепенно са се заличавали, поради което се откриват трудно само при някои фрагменти (обр. 1). Въпреки стремежа за премахване на неравностите съдовете са оставали често асиметрични, с различно дебели и груби стени.

Върху материалите от „Джеджови лозя“ и „Стареца“ особено ясно се виждат следите,

получени при заглаждането с пръсти или с дървена лопатка. Те са вертикални или леко наклонени в страни, което е доказателство, че по време на работа не е имало въртене и че съдовете не са източвани на никакво, дори най-примитивно грънчарско колело.[20]

Изработването на глинените тавички се е извършвало приблизително по същия начин, както на гърнетата. След направата на глинения диск краищата му са завивани нагоре или до тях е залепвана широка 2—3 см лента. Тъй като от подниците са намерени само фрагменти, не може да се установи напълно начинът на тяхната изработка.[21] В някои райони на Средна Азия и Африка и в наши дни се правят глинени съдове на ръка посредством ленти.[22]

Може да се допусне, че част от гърнетата са правени чрез налепване на отделни късове глина. Нееднаквите и неголеми глинени късове са залепвани плътно от всички страни около дъното, а след това — един над друг. След съединяването им стените са заглаждани с мокра ръка отвън и отвътре. Когато се откриват съдовете, изработени по този начин, обикновено веднага се разпадат, при което отделните глинени късове се очертават добре (обр. 5 *б*).

Възможно е някои малки гърнета да са изработени от цял къс глина чрез постепенно изтегляне на стените, като например тези от с. Връв, Видински окръг.

Основното количество съдове (цели и фрагментирани), откривани в нашите ранносредновековни поселения, градища и некрополи, са изработени на ръчен грънчарски кръг.

С въпроса за неговата поява, устройство, усъвършенстване и функциониране са се занимавали редица учени.[23] Обикновено се приема, че през ранното средновековие са съществували два основни типа ръчен кръг — лек и тежък. Б. А. Рибаков[24] проследява подробно тяхното устройство и еволюция. Позовавайки се на някои следи, оставени върху съдовете при формуването, той посочва белезите, характеризиращи лекия ръчен кръг (лентъчна техника, вдлъбване във вътрешността от малкия кръг, печат, подсипка от пясък, несиметричност особено в горните части и непаралелност на линиите), тежкия ръчен кръг (лентъчна техника, гладко дъно, срязано с нишка, с печат или без печат, отсъствие на подсипка, пълна симетрия и чистота на лиииите) и крачния кръг (белезите на тежкия ръчен кръг с изключение на лентъчна техника). Като изхожда от своите етнографски проучвания в северозападните области на РСФСР и разглежда поотделно чертите, посочени от Б. А. Рибаков за лекия ръчен кръг, А. А. Бобрински изказва мисълта, че те не могат да се вземат като типични при определяне видовете кръгове.[25] Той посочва примери и подчертава, че съществува непрекъснато влияние и връзка между отделните елементи, характеризиращи ръчния и крачния кръг. Като основни белези при определяне характера на кръга А. А. Бобрински приема несиметричността във формата и непаралелността на линиите. Според Е. В. Сайко разликата в конструкцията на кръга е второстепенна. Основното е равномерният ход, скоростта и продължителността на движението.[26]

Тъй като у нас почти напълно липсват етнографски проучвания върху керамичното производство, а ръчният кръг е изместен от крачния преди векове, развитието и изменението на кръга може да се проследи единствено, като се вземат пред вид белезите и качествата на готовата продукция. Съвършено ясно е, че съдове с асиметрични стени и изкривен орнамент са работени на най-примитивен кръг, а съдовете, при които тези белези липсват, са формувани на по-усъвършенствувано колело.

По фрагментите от гърнетата от долния пласт на селището в м. „Джеджови лозя„ се забелязва известно развитие в начина на моделиране. От вътрешната страна на все още дебелите и груби стени (отвън покрити в повечето случаи с грубо нанесен орнамент от вълнисти снопчета) продължава да се среща заглаждане във вертикална посока. Само при извивката на шийката ясно личат, макар и не съвсем правилни, хоризонтални линии, оставени от пръстите на грънчаря (обр. 2). Хоризонталните линии показват, че при направата на тази най-трудна част на съда е имало известно въртене, т. е. използуван е някакъв примитивен с непостоянни и бавни обороти грънчарски кръг или т. нар. „въртяща се на ос поставка“[27].

През VIII в. сред гърнетата от „Джеджови лозя“, м. „Стареца“, от Разград, с. Бежаново и Пловдив се проследява по-голямо разнообразие във формите, дължащо се вероятно на ново усъвършенствуване на грънчарската техника. Едни от конусовидните гърнета запазват широко устие, докато при други то е леко стеснено и шийката подчертана (обр. 5 *д*). Срещат се гърнета с добре

● *Обр. 6. Глинени съдове от X в.: а) от Мадара, Шуменски окръг; б) от гр. Стара Загора; в, г, д, е, ж, з, к) от търговските помещения в Преслав; л) от кладенеца в м. „Селище“ в Преслав; и) от гр. Търговище; й) от с. Търнак, Врачански окръг. Fig. 6. Vases en argile du Xe s.: а) de Madara, arr. de Šumen; б) de Stara Zagora; в, г, д, е, ж, з, к) des locaux commerciaux de Preslav; л) du puits du lieudit „Selište“ à Preslav; и) de Târgovište; й) du vill. Târnak, arr. de Vraca*

оформени заоблени рамене, както и гърнета с изправени стени. Освен към устието хоризонтални линии, оставени от пръстите на грънчаря при формуването, се забелязват по цялото тяло, но са с нарушена успоредност и прекъсват на интервали. Дъната на повечето от тях са неравни, понякога с полепнал пясък или с релефен ръб по края. Възможно е гърнетата от тази група да са правени все още от ленти, като колелото е служело само да се доогладят и дооформят стените отвътре и отвън. Грънчарят го е въртял с едната, а ретуширането е извършвал с другата ръка. Орнаментът е врязан при движението на колелото, но честите му изкривявания са белег за нестабилност и несъвършенство на кръга.

При една част от съдовете (VIII—X в.) от Нови пазар, Плиска и м. „Джеджови лозя“ (II пласт), с. Стърмен ясно личат от

вътрешната страна на стените хоризонталните линии, оставени от пръстите на грънчаря при формуването. Тези следи са най-гъсти и равномерни около устието, а към средната част на тялото понякога прекъсват или изобщо не се забелязват. В долната част към дъното стените са дебели и груби, понякога орязани с нож. Върху дъната се вижда полепнал пясък, ямички от оронването му, релефен ръб по края или релефен знак в средата. Различните орнаменти, покриващи почти изцяло повърхността на съдовете, са нанесени много внимателно.

Възможно е тези съдове да са изработвани от цял къс глина,[28] тъй като следи от ленти не се забелязват. Поради несъвършенството на колелото непрекъснато движение не е могло да се осъществи. Колелото е спирало и грънчарят е бил принуден от време на време да прекъсва източването, за да го задвижи отново. На това прекъсване или дооформяне на някои части на ръка вероятно се дължи загубването на места на хоризонталните линии. Към края на VIII и през IX в. свързаните с прабългарските традиции форми достигат своето най-голямо развитие. Наред с гърнетата с яйцевидно и сферично тяло (обр. 5 *е,ж*), източени от чиста глина или от глина с примеси от пясък, се срещат гърнета с две малки дръжки (обр. 5 *й*) и паници със сфероидно тяло (обр. 5 *г*). Особено оригинални са каните (обр. 5 *и*), които към края на IX в., както показват и примерите от Румъния,[29] постепенно излизат от употреба.

Вероятно през IX в. е започнало производството на котли с вътрешни уши. Тези съдове са формувани, както гърнетата, само че от вътрешната страна на устието на две места са залепвани допълнително „уши", в които са пробити отвори с малък диаметър. Широко разпространение през IX в. придобиват амфоровидните стомни, които вероятно от дъното до раменете са източвани от цял къс глина. При фрагментите се вижда ясно (от раменете до устието) от вътрешната страна напластяване на глината в редове (обр. 3). Може би тази част на съдовете е оформена на ръка посредством ленти, които са загладени само отвън. От вътрешната страна поради тясната шийка заглаждане не е могло да се осъществи.

Най-голям разцвет ранносредновековното керамично производство достига през X в. — период, през който съдове с различни форми, техники и традиции, срещани заедно и влияещи си вече дълго време, довеждат до появата на нови видове, типове, варианти. Голямото разнообразие във формите и предназначението на съдовете, сложната и богата орнаментация подсещат, че през този период е настъпило ново усъвършенстване в грънчарската техника. Наред с някои стомни и амфоровидни стомни, при които се наблюдава от вътрешната страна на шийката напластяване на глината, и делви, изработени от отделни части, се срещат съдове, оформени изцяло на колело — гърнета, със или без дръжки, еднодръжни или двудръжни стомни, паници, чаши и похлупаци (обр. 6). Това се вижда от хоризонталните успоредни линии, оставени от пръстите на грънчаря при непрекъснато въртене (обр. 4). Източването на съдовете изцяло от дъното до устието е могло да стане само при условие, че двете ръце на грънчаря са били вече свободни. Може да се допусне, че колелото е било въртяно от друг човек или че това е бил тежък, с голям маховик ръчен кръг. Последният е позволявал да се достигнат по-големи инерционни моменти, а оттам — по-продължително и равномерно движение. Известно е, че с увеличаване диаметъра на кръга с някаква величина инерционният момент се увеличава с квадрата на същата величина.

Характерни белези за ранносредновековната българска керамика, както и за керамиката на редица други страни, са релефните знаци,[30] релефните ръбове и подсипката от пясък, срещани по дъната на съдовете от средата или края на VIII в. Релефните знаци достигат най-голямо разнообразие през X в., а по съдовете от XI в. (Плиска, Гиген, Перник, Кюстендил) се явяват като отживелица. За начина на нанасянето им сме склонни да възприемем мнението, че са изобразявани в негатив върху кръгла дървена или глинена поставка,[31] монтирана на оста на колелото.

Върху дъното на едно гърне от некропола с трупополагане при с. Абланица, Благоевградски окръг,[32] се вижда кръгла вдлъбнатина, получена при формуването от оста на колелото, която се е поддавала над кръга.[33] По този начин може би са били изработени и някои от съдовете от Преслав.[34]

В центъра на дъната на няколко гърнета от с. Цар Асен, Разград и Плиска се вижда малка кръгла изпъкналост. Тя вероятно е образувана при формуването на колело, чиято ос не е достигала повърхността на кръга.[35]

От опитите, които направихме в Техникума по керамика и стъкло в София, се установи, че подсипката от пясък, слагана, за да не

залепне съдът за колелото, пречи на формуването.[36] Съдът се хлъзга и измества непрекъснато встрани. Може да се допусне, че върху кръглата дъсчица с изрязан на нея знак е посипван пясък, но изместване не е ставало, тъй като периферията ѝ е залепвала за дъното на съда. Вследствие на залепването по периферията се е образувал релефен ръб. Изместване не би се получило също, ако се посипва пясък само в центъра на кръга (в случай, че няма дъсчица). Съдът се формува върху тази подсипка, но периферията на дъното му излиза извън нея и залепва за колелото. След източването на съда залепените части се изрязват с нож.

Интересно е да се отбележи, че релефен ръб се открива по дъна на съдове, източени от глина с примес от пясък. При изработените от чиста глина съдове въпреки наличието на релефни знаци не са известни релефни ръбове в периферията на дъната. Долните части на тези съдове много по-често са изрязани с нож. След XII в. изрязването с нож се среща често при съдове, направени от песъчлива глина.

Необходимо е да се подчертае, че нашата ранносредновековна керамика до голяма степен потвърждава тезата на Б. А. Рибаков за съществуването на лек ръчен кръг, и то предимно през VIII—XI в. Значителна част от съдовете през X в. са изработени на поусъвършенствуван, вероятно тежък ръчен грънчарски кръг. За неговото съществуване напомнят отсъствието на следи от ленти, тънките хоризонтални линии, оставени без прекъсване от вътрешната страна на стените, еднакво дебелите симетрични стени, правилно нанесеният орнамент. Този кръг същевременно е запазил някои от характерните за лекото грънчарско колело белези — подсипка от пясък, релефен знак и релефен ръб по края.

След източването върху стените на някои съдове са залепвани дръжки. Едни от тях са служели за хващане и са поставени най-често от средната част на шийката до раменете. На ръка е оформяна лента, която в зависимост от желаната дължина на дръжката е нарязвана на части. След лекото засъхване на съда и дръжката мястото на залепването е надрасквано, а съединяването извършвано с разредена глина. Краищата на някои дръжки са изтънявани като шипчета, втиквани в предварително пробити дупчици на съда и заглаждани с глина.

Някои гърнета притежават две дръжки с малки цилиндрични отвори. Те са поставяни непосредствено под шийката и са служели за захващане на гърнето с връв. Само един съд от могила XXXIII в Плиска притежава чучурче, залепено след източването върху пробита в стената дупчица. Улейчетата на някои кани и гърнета са оформени чрез притискане по фуниевидното устие с пръсти (обр. 5 *и*) или с дървена лопатка (обр. 5 *й*) веднага след източването на съда.

Украса. Тясно свързана с изработването на ранносредновековните глинени съдове е украсата, която заедно с формата е един от основните и характерни белези, отличаващи ги от съдовете на предшествуващите и следващите епохи. Богатството на орнаменталните мотиви е голямо, но тук ще разгледаме украсата само дотолкова, доколкото тя се свързва с технологията.

Сред многобройните глинени съдове стените на най-ранните гърнета и тавички (от края на VI и от VII в.) са оставени гладки, без украса. Рядко някои от тях имат по венчетата си орнамент от врязани къси чертици, ромбовидни (обр. 5 *а*), елипсовидни или кръгли ямички, вдълбани с пръчица или с пръст върху влажната глина.

След VII в. в зависимост от формата, предназначението, начина на изработване и глината върху стените на съдовете са нанасяни най-различни орнаменти: врязан, ямички, излъскан, бразди, релефен, щампован, украса с валяче-колелце, рисуван с ангоба, подглазурна ангоба, глазура.

Врязана украса. Разнообразната украса от врязани линии е характерна декорация за основната част от ранносредновековните глинени съдове. Нанасяна е непосредствено след източването на съда при въртенето на колелото и свободно движение на ръката. Като инструмент са използувани костени или дървени пръчици, широки 1—5 мм със заоблени или заострени краища, гребени с различен брой (от 2 до 8) тънки или широки, редки или гъсти зъбци. Такива, направени от кост-инструменти, употребявани за украса на съдове, са открити при археологическите разкопки в Диногеция-Гарван.[37] Орнаментът е врязан от шийката към дъното или, обратно, в зависимост от желанието и навика на майстора. Той е характерен за съдове, направени от песъчлива глина, но се среща и при съдове с друга техника и орнаментация.

Основен декоративен елемент, получен чрез врязване с посочените по-горе инструменти, е правата и вълниста линия, нанасяна единично, на пасма или без прекъсване по цялото тяло

в най-различни съчетания (обр. 5 *д, е, з,* обр. 6 *а, б, в, ж, к*).

Ямички. Вероятно към края на IX в. за украса на глинените съдове (гърнета и стомни) започнал да се прилага друг декоративен мотив — ямички. Те са вдълбавани в един или в два реда (рядко повече) непосредствено под шийката след изтъчването на съда.

Формата им е различна и зависи от инструмента, с който е работено. Най-често се срещат елипсовидни или ноктовидни ямички (обр. 6 *г*), вдълбавани с пръчици, нокът, мида, а може би и със специален друг инструмент. Със заострена палка много по-рядко са поставяни точковидни, запетаеобразни и триъгълни ямички. Освен ямички, направени с единично острие, се срещат и вдълбавани с гребеновиден инструмент (обр. 6 *а*). Те наподобяват малки, съединени една с друга точки или елипси. Броят им е различен и зависи от броя на зъбците в гребена. Поставени са отвесно, под наклон или образуват зигзаговидна редица.

● *Обр. 7. а) амфоровидна стомна от търговските помещения в Преслав; б) амфора от гражданския комплекс в м. „Селище", Преслав; Fig. 7. a) cruche en forme d'amphore des locaux commerciaux de Preslav; б) amphore du complexe urbain de lieudit „Selište", Preslav*

Излъскан орнамент. Една част от гърнетата, паниците, каните, амфоровидните стомни и делвите, изработени винаги от чиста глина и свързани с прабългарските керамични традиции, са украсени чрез излъскване — по механичен начин. За разлика от врязания орнамент, нанасян веднага след изтъчването на съдовете, излъсканият е прилаган малко преди пълното им засъхване. За украса са използувани най-обикновени „инструменти" — гладки речни камъни, широки и тесни дървени и костени пръчици.

При украсените чрез излъскване съдове се наблюдават най-различни, понякога необикновено красиви съчетания на отделни декоративни мотиви, които говорят не само за добър вкус, но и за голямо майсторство. Стените на някои паници, амфоровидни стомни и делви са изцяло излъскани с по-широк, вероятно костен предмет, но определена система и форма в декорацията не се наблюдава.

Много по-често върху тъмния сив или сивочер фон се спускат вертикални тънки (2—5 мм) излъскани ивици (обр. 5 *й*). Други образуват ромбовидна мрежа или имат формата на зигзаг. Обикновено тези ивици са съчетани с хоризонтални успоредни линии, врязани с единично острие (обр. 5 *ж, и,* обр. 6 *и*). Рядко

7

• *Обр. 8. Фрагмент от амфоровидна стомна, украсена с печат, от Плиска. Fig. 8. Fragment de cruche en forme d'amphore, décorée d'un sceau, de Pliska*
• *Обр. 9. Фрагмент от гърне, украсено със зъбно колелце, от с. Цар Асен. Fig. 9. Fragment de vase décoré d'une petite roue dentée, du vill. Car Asen*

върху гладките излъскани стени са врязани с гребеновиден инструмент вълнисти или прави линии.

Бразди. Тялото на средновековните амфори (обр. 7 *б*), някои амфоровидни стомни (обр. 7 *а*) и гърнета е покрито с бразди, които са получени по следния начин: с широка 5 мм пръчица върху влажните стени на съда са вдълбавани хоризонтални линии, които след подсъхването на съда са заглаждани с твърд гладък предмет или кожа. Вследствие на това заглаждане ръбчетата на линиите са се заобляли.

Релефен орнамент. Този орнамент досега е познат само сред съдове от X в. — гърнета и стомни, открити при разкопките на търговските помещения при Вътрешния град и кладенеца в м. „Селище“ в Преслав. Тесни 6 мм ленти са изработвани отделно и са залепвани с по-рядка глина върху слабо засъхналите стени при бавно движение на колелото. Следи от залепването личат както върху самите ленти, така и над и под тях. Лентите са поставяни, хоризонтално, успоредно една на друга или извиват вълнообразно. При повечето случаи върху тях са врязвани наклонени линии или ямички със специален инструмент, вследствие на което лентите наподобяват усукана връвчица (обр. 6 *л*). Изпълнението на релефната украса е било свързано с редица трудности, тъй като намиращият се между лентите и стените на съдовете въздух по време на сушенето се превръща в пара и може да предизвика отлепването на орнамента.[38]

Щемпелувана украса. Сред многобройните цели съдове и хиляди фрагменти досега е известна само една фрагментирана амфоровидна стомна от Плиска,[39] за украса на чиито стени е използуван щемпел. Орнаментът представлява четири концентрични окръжности и е отпечатан на неравни интервали в редове по тялото на съда. По един печат е вдълбан и в средната част на дръжките (обр. 8). Орнаментирането с печат е декорация, известна още от античната епоха.[40] Среща се изключително рядко и сред съдове от Втората българска държава.[41]

Украса със зъбно колелце. Към края на X в. сред фрагментите от гърнета (Плиска, с. Цар Асен, с. Връв) и котли (Плиска) се среща украса, нанесена с помощта на колелце с триъгълни, правоъгълни и квадратни зъбци (обр. 9). След лекото засъхване на съдовете при движението на колелото грънчарят е обикалял стените им последователно от устието почти до дъното, като се е стремял да спазва еднакво разстоянието между отделните редове.

Рисувана украса. Голям интерес предизвиква рисуваната с ангоба украса, към която принадлежи един незначителен в количествено отношение дял от керамичния материал, произлизащ от м. „Калето“ при с. Попина,[42] м. „Хисарлъка“ при Разград,[43] м. „Калето“ при с. Нова Черна, с. Кладенци, Плиска.[44] За голямо съжаление цели съдове не са намерени. Фрагментите показват, че това са части от гърнета със или без дръжки и амфоровидни стомни, точени от чиста бяла или жълтеникава глина. По стените при някои екземпляри

дори от вътрешната страна на устието са нарисувани с червена, кафява или тъмножълта ангоба неопределени геометрични мотиви. Орнаментът е нанасян след леко засъхване на съдовете с пръсти, перце или четка върху гладките или покрити с врязани линии стени. Този орнамент е познат от редица обекти в Северна Добруджа и появата му се отнася от румънските археолози към началото на X в.[45] Подобна украса с червена ангоба, но нанесена върху съдове, потопени преди това в ангоба със златист отблясък, е известна сред керамичните материали от м. „Хисаря" при Хасково[46] и Пернишката крепост.[47]

Ангоба. Ангобите, с които са покривани съдовете от античността до наши дни, представляват глини, пречистени много добре и разтворени във вода. През средновековието ангобирането е прилагано предимно при съдове, точени от бяла, бледожълта или розова глина. Потапянето им в ангоба е ставало след засъхването. При извършването на тази манипулация грънчарят се е стремял да съблюдава точно един момент, когато съдовете не са съвсем влажни, защото лесно се деформират, нито пък прекалено сухи, защото в такъв случай поглъщат много вода, която ще предизвика също деформация. Ангобираните съдове са оставяни отново да засъхнат добре и едва тогава са изпичани.[48]

С бяла ангоба, получена от белоизпичащи се глини, са покрити широките облодънни амфори (обр. 7*б*). Червена ангоба се е получавала от глини, съдържащи хематит. С такава ангоба са покривани съдове с по-разнообразна форма — гърнета, кани, стомни, амфоровидни стомни, повърхността на които понякога е била най-напред набраздена (обр. 7*а*). Цели или фрагментирани ангобирани съдове са известни от Нови пазар, Преслав, Плиска, с. Кладенци, Силистра, м. „Калето" при с. Попина и с. Нова Черна.[49]

Подглазурна ангоба. В археологическия музей „Велики Преслав"[50] се съхранява една цяла стомна, а при археологическите разкопки както в Преслав, така и в Плиска са открити фрагменти от също такива стомни с издължено тяло, по чиито стени на интервали са нанасяни широки 1—1,5 см пояси от бяла ангоба, понякога оградени с врязани вълнисти линии. След нанасянето на този орнамент съдовете са били изпичани, потапяни в глазура и повторно изпичани. В тези случаи ангобата е приемала цвета на глазурата.

Глазура. Красиво съчетание на оригинални форми и декорация се наблюдава сред голяма част от стомните, амфоровидните стомни, някои гърнета и чаши, датирани с положителност в X в. Стените на тези съдове са покрити с глазура, придаваща им стъклен изящен блясък. Основен, преобладаващ цвят е зеленият, с различни оттенъци — жълт, син, кафяв, маслинозелен[51] (обр. 6 *ж, к*).

Глазурите са поставяни върху съдове, в които се наливат или съхраняват течности, не само от декоративни, но и от практични съображения — да не пропускат наличното съдържание. Нанасянето им, както при повечето съвременни съдове, е ставало вероятно след изпичането, когато съдовете придобиват порьозност, позволяваща им лесно да поемат водата, в която е размита глазурата. Тъй като порите на съдовете са непроницаеми за частиците на глазурата, последните се полепват по повърхността на предмета, покривайки го постепенно и изцяло.[52]

След глазирането съдовете са изпичани повторно. Още на грънчарското колело стените на някои от тях са покривани с врязан орнамент, след което се е пристъпвало към изсушаване, изпичане и глазиране. Глазирани съдове се срещат най-често в Плиска[53] и Преслав, които са били и главните центрове на тяхното производство. Известни са и от Мадара, с. Цар Крум, с. Цар Асен, с. Кладенци, с. Кривина, м. „Калето" при с. Попина, м. „Хисарлъка" при Разград, м. „Калето" при с. Ряхово, Русенски окръг, Силистра и пр.

Изсушаване. След оформянето и нанасянето на орнамента свалените от колелото глинени съдове съдържат различно количество механически свързана с глината вода (от 5—6 до 30 %).[54] При такова състояние е невъзможно те да бъдат изпичани, защото неизбежното бързо изпарение на водата би ги разрушило напълно. Затова съдовете се оставят известно време да съхнат, като съдържащата се в тях вода се поема постепенно от въздуха. Самото изсушаване също не е маловажен процес, защото различно свиващата се глина може да предизвика напуквания и деформации. По-бързо, равномерно и без напукване се изсушават слабо пластичните глини. Производителите на съдове през ранното средновековие без съмнение са познавали тези свойства на глините, затова не е чудно, че в глината на съдове, които са резултат на продължителна и трудна ръчна изработка, е прибавяно значително количество примеси. Процесът на изсушаване завършва със свеждане водата до 2—5 %.

Изпичане на съдовете. Грънчарски пещи. Изпичането на съдовете е последен, най-отговорен етап, с който завършва производственият процес. При температура 500—600° се отделя химически свързаната вода и глината се превръща в каменообразна маса, неподлежаща вече на водно въздействие.

Най-ранните съдове — гърнета и тавички — са опалвани при най-обикновени условия — на открит огън или в домашни пещи.[55] И днес в някои области на Средна Азия[56] съдовете се нареждат на равно място в плътна купчина, която се покрива отвсякъде с клони, слама, изсушена блатна трева, тор и се запалва едновременно от всички страни, като огънят се поддържа непрекъснато. Температурата, която се развива при такова изпичане, не е постоянна и равномерна. Затова като резултат и същевременно като специфична особеност на най-древните славянски съдове се явява тяхното лошо опалване. Цветът им е най-често сиво-жълт или жълтокафяв, в лом — черен. Черният цвят обхваща почти цялата дебелина на стените, а оцветената в сиво и жълто от вътрешната и външната страна ивица е само 1—2 мм. По стените даже на едно и също гърне често се наблюдават неравномерно оцветени, сиви, кафяви, черни и червени петна. Особено лошо са изпечени подниците, за които се предполага, както става и в наши дни, че не са изпичани, а са изсъхвали само при обикновена температура на въздуха.[57] Лошото изпичане на гърнетата, тавичките и подниците е главна причина да се разрушават и раздробяват веднага след откриването им дори и тези, които случайно са запазени цели.

Към VIII в. изпичането на глинените съдове е започнало да става в грънчарски пещи. Такива пещи е имало не само в столиците Плиска и Преслав, но, както показват археологическите разкопки, и в малките селища („Джеджови лозя" при с. Попина, „Стареца" при с. Гарван, с. Вълчедръм). Въпреки това числото на известните до сега ранносредновековни пещи, служещи само за изпичане на глинени съдове, не е голямо. Според устройството си те се разделят на два типа. Към първи тип принадлежат двукамерни пещи с неголеми размери, открити в м. „Джеджови лозя", м. „Стареца" (с. Гарван), с. Якимово, с. Вълчедръм, с. Виница.[58] Долната камера е огнището, което е вкопано в здравия терен и има кръгла или елипсовидна форма (диаметър 0,64 м и височина 0,55 м при пещ № 1 от м. „Джеджови лозя"). В неговия таван, служещ едновременно за под на горната камера, са оставяни кръгли отвори, различни на брой в различните пещи (6, 8, 12). През тях е минавал топлият въздух. В горната камера, чиито размери са много по-големи (диам. на скарата при пещ № 1 в м. „Джеджови лозя" 1,27 м), е ставало подреждането и изпичането на съдовете. По всяка вероятност тя не е била изцяло вкопана и се е изграждала временно след зареждането на пещта.[59] Подобни пещи са открити в Съветския съюз, Югославия, Чехословакия, Германия.[60]

Към втори тип принадлежат дванадесет пещи, открити в м. „Асардере"[61] край Плиска и отличаващи се със своята интересна конструкция, точни аналогии на която не са ни известни. Според разкопвача им Ат. Милчев пещите са изцяло вкопани в земята и са с крушовидна форма. Долната камера представлява кръгла или елипсовидна яма. Дъното ѝ е било добре замазано с глина, след което са поставяни на разстояние едно от друго малки глинени стълбчета, високи 0,14—0,15 м. Върху тези стълбчета е лежала разделителната преграда (скара), която подобно на пещите от първи тип има кръгли отвори. Горната камера, дълга 1,15 м, широка 0,74 м и висока 0,45 м при пещ № 1 е била засводена, а на свода е оставян голям отвор, през който са нареждани съдовете и който е затварян при опалване. Стените, сводът и разделителната преграда на пещите от Асардере са изградени от глина, начупени тухли, керемиди и са замазани с дебела 3 см мазилка. Долната камера посредством малък тунел (висок 0,20 м, широк 0,40 м, дълъг 0,75 м при пещ № 1) се свързва с подковообразно огнище. От огнището топлият въздух е преминавал през целия тунел, от него в долната камера и през отворите на разделителната преграда в горната, където са се изпичали съдовете. Откритата в Преслав по пътя за Патлейна[62] пещ № 1 с големите си размери (диам. 2,30 м) е служела, ако не за големи съдове, то вероятно за изпичане на строителна керамика По-особено е положението при пещ № 2, която по конструкция има аналогия с пещите за изпичане на хляб. Трудно е да се допусне, че е керамична, тъй като при нея не може да се осигури постоянен и равномерен приток на топъл въздух.

Ако се съди по фината пепел и въглени, откривани в огнищата, като гориво средновековните грънчари са употребявали дърва.

В продължение на 5—6 часа огънят се е поддържал слаб, през което време се е отделяла влагата. През следващия период огънят се засилва и при температура 600° се отделя химически свързаната вода, изгарят всички органични вещества, поради което се образува гъст пушек. След 20—24 часа непрекъснато горене огънят постепенно намалява, а пушекът отслабва, което е указание, че съдовете са изпечени. Изстиването на пещта продължава 2—3 дни, след което се изважда продукцията.[63]

Цветът на готовата продукция зависи от температурата, развивана в пещите, от начина на опалване и от наличните в глината неорганични вещества, които за разлика от органичните не изгарят, а действуват винаги оцветително. Температурата в пещите не е била висока и вероятно не е надвишавала 600—800°. Почти всички съдове във вътрешността на стените си имат сива ивица, което е белег за недостатъчно опалване. При съдовете от X в. тази сива ивица е вече значително по-тясна и по-тънките стени (4—8 мм) имат отвън керемиденочервен, оранжев, розов, червен или бял цвят. Сравнително най-добре са изпечени гледжосаните съдове, на които заради по-сложния начин на изработка и орнаментация по време на изпичането се е отделяло може би повече внимание (поддържана по-висока и постоянна температура) или по-доброто оцветяване при тях се дължи на двойното опалване.

За съдовете, източени от чиста глина, като характерен и основен се явява сивият или сивочерният цвят. Само при някои съдове от могила XXXIII, фрагменти от Плиска, от с. Кладенци, с. Кривина, от м. „Джеджови лозя“ оцветяването е кафяво или кафяво-червено. Черният цвят е получаван в края на опалването, при вкарването в пещите на дим или чрез прекратяване достъпа на свеж въздух.[64]

Много рядко сред фрагментите от гърнета, източени от песъчлива глина, се наблюдава оцветяване в сиво.

* * *

В заключение трябва да се каже, че по отношение на глината и нейния подбор, начина на формуване, орнаментиране и изпичане на ранносредновековните глинени съдове се проследява непрекъснато развитие. Това развитие е плод на усъвършенствуване керамичните оръдия на труда и на първо място на самото грънчарско колело, на придобиване повече навици и умение от майсторите грънчари, както и на непрекъснатото увеличаване утилитарните и естетически изисквания от страна на потребителите. Към края на VIII в. глинените съдове постепенно напускат границите на домашното ръчно производство и стават дело на майстори грънчари, а грънчарството се превръща в един от първите занаяти в средновековна България. През IX и особено през X в. съдовете учудват със своето необикновено богатство на форми и декоративни мотиви, което показва по безспорен начин, че българските майстори грънчари не само са достигнали най-високото съвременно техническо ниво, но и в много отношения са надминали производителите на глинени съдове от съседните славянски страни.

[1] С. Станчев, С. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 51 и сл.; Ж. Въжарова, Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, ИЧД София, 1958, стр. 584 и сл.; Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—IX в., София, 1965, стр. 92 и сл.

[2] Статията е съкратена първа глава от дисертационната работа на тема „Българската битова керамика през ранното средновековие (края на VI—XI в.)“

[3] Глините представляват утаечни материали, състоящи се от минерални частици, по химически състав предимно алуминиеви хидроокиси. Вж. В. Пеев, И. Иванова, Керамична технология, София, 1965, стр. 15.

[4] По цвета на глините грънчарите могат приблизително да определят чистотата им и цвета на изделията след изпичането: Вж. В. Пеев, Материалознание по керамика, София, 1966, стр. 29.

[5] Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища..., стр. 156 и сл.

[6] Вероятно варовиковите частици са се намирали в самите глини, а не са поставяни умишлено, тъй като при изпичането на съдовете предизвикват напукване.

[7] Почти всички археологически обекти от края на VI—XI в. са проследени и публикациите им са посочени от Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища..., За да не се усложнява научният апарат с индекс, в статията се посочват публикациите след 1965 г., както и новооткритите материали.

[8] Ж. Въжарова, Раннославянско и славянобългарско селище в м. „Стареца“ край с. Попина, Силистренско, Археология, 1966, кн. 2, стр. 25, обр. 8 а, б, в.

[9] А. Милчев, Отчет за разкопките на „Калето“ при с. Нова Черна. Доклад, изнесен на XIII отчетна археологическа конференция в Бургас, май 1968 г.

[10] В. Антонова, Средновековно селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско, ИНМШ, IV, 1967, стр. 19, табл. I.

[11] При сондажни проучвания в селището от Б. Николов е открита горна половина на гърне, направено на ръка.

[12] Непубликувани материали.

[13] К. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 48, обр. 57/3, 4.

[14] В музея „Абритус“ — Разград, се намира гърне от с. Голям извор с инв. № 215.

[15] С. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 година, РП, III, 1948, стр. 208; С. Михайлов, Разкопки на Плиска през 1959—1961, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 10.

[16] А. Милчев, Проучване на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години, Археология, 1964, кн. 3, стр. 29.

[17] Според Б. Николов фрагментираният ръчно направен съд от с. Градешница е намерен с материали от X—XI в.

[18] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Москва, 1948, стр. 169 и цит. там литература.

[19] Б. А. Рыбаков, цит. съч., стр. 76, стр. 165.

[20] Нашите материали не отговарят напълно на положението, характерно за поселенията по Южен Буг, където според П. И. Хавлюк, О технологии изготовления раннеславянской керамики, Археологический сборник, VII, 1965, стр. 37 и сл., обр. 7, ранната славянска керамика е изработена на въртяща се поставка.

[21] Според личните наблюдения на ст. н. сътр. В. Миков подниците у нас се правят от глина, смесена с пясък и ситна слама. На ръка се оформя дъното, до което се прибавя отделно направена лента със заоблен горен край.

[22] Е. М. Пещерева, Гончарное производство Средней Азии, ТИЭ, XLII, 1959, стр. 25 и сл., обр. 1,2; L. Franchet, Céramique primitive, Paris, 1911, стр. 50.

[23] Б. А. Рыбаков, цит. съч., стр. 165 и сл.; А. А. Бобринский, Гончары пидьбляне, СА, 1959, кн. 1, стр. 240 и сл.; А. А Бобринский, К изучению гончарного круга на территории СССР, СА, 1961, кн. 2, стр. 21—36; А. А. Бобринский, Древнерусский гончарный круг легкого типа на территории северо-западных областей РСФСР, ВМУ, серия IX, 1961, кн. 4, стр. 54—69; А. А. Бобринский, К изучению техники древнерусского гончарства, ВМУ, серия IX, 1962, кн. 2, стр. 39—54; Ядвига В. Станкевич, К вопросу о появлении гончарного круга у северовосточных славян, Swiatowit, XXIV, 1962, стр. 421—441; П. И. Хавлюк, цит. съч., стр. 37—41; Э. В. Сайко, История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII—XII вв., Душанбе, 1966, стр. 38—72; М. Комша, О значении гончарных клейм раннефеодальной эпохи, Dacia, n. s., V, 1961, стр. 452 и сл.; С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 51 и сл.; Ж. Въжарова, Славянската керамика от с. Попина, стр. 584 и сл.; Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища. . ., стр. 52 и сл.; Joachim Herrmann, Slawische Stamme zwischen Elbe und Oder, Berlin, 1968, стр. 103, стр. 16.

[24] Б. А. Рыбаков, цит. съч, стр. 169 и сл.

[25] А. А. Бобринский, К изучению техники древнерусского гончарства, стр. 41 и сл.

[26] Э. В. Сайко, цит. съч., стр. 54.

[27] Според устното съобщение на Ж. Въжарова в раннославянския културен пласт в селището в м „Стареца“ при с. Гарван са намерени землянки с керамика само от този тип, стратиграфски разположени над землянки, съдържащи керамика, направена изцяло на ръка, което дава основание на посочената авторка да ги датира в края на VII и началото на VIII в.

[28] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 52.

[29] M. Comşa. La civilisation balkano-danubienne (IXe—XIe siècles) sur le territoire de la R.P.Roumaine, Dacia, VII, 1963, стр. 415.

[30] Подробно знаците се разглеждат в отделна глава на дисертационната работа.

[31] Б. А. Рыбаков, цит. съч., стр. 170, обр. 33/2 3, 4; М. Комша, О значении гончарных клейм. . ., стр. 450, обр. 1 3, обр. 2/4.

[32] Ж. Въжарова, Отчетен доклад за разкопките през 1968 г. в с. Абланица, Благоевградски окръг, четен на 12. X. 1968 г. в Секцията по средновековна археология.

[33] М. Комша, цит. съч., стр. 450, обр. 1 1, обр. 2/1.

[34] С. Станчев, Грънчарски знаци от Плиска, Мадара, Преслав, РП, III, 1948, стр. 235, обр. 1/4, 5.

[35] М. Комша, цит. съч., стр. 451, обр. 1/2, обр. 2/2.

[36] Опитите бяха извършени върху глинени поставки при бавно движение на грънчарското колело.

[37] I. Barnea, Meşteşugurile în aşezarea feudală de la Garvan, SCIV, 1955, кн. 1—2, стр. 105, обр. 5/1—2.

[38] Э. К. Кверфельдт, Керамика Ближнего Востока, Ленинград, 1947, стр. 33.

[39] Съдът е открит през 1949 г. при археологически разкопки. Тук се публикува за първи път.

[40] От некропол, принадлежащ на римско селище, при с. Яхиново, Кюстендилски окръг, произлиза погребална урна, чиято украса е направена с щемпел. Сред мотивите неколкократно се повтаря един, аналогичен на амфоровидната стомна от Плиска. Предстояща публикация на Т. Иванов.

[41] С. Георгиева и Н. Гиздова, Средновековната крепост Цепина, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 51, обр. 13.

[42] Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 44, обр. 32.

[43] С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 24, обр. 29.

[44] Материалите от с. Нова Черна, с. Кладенци, Плиска не са публикувани.

[45] M. Comşa, La civilisation balcano-danubienne, стр. 415; M. Comşa, Ceramica locală, Dinogetia, I, Bucureşti, 1968, стр. 163, и сл., обр. 100—102; Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, I, 1958, стр. 177, табл. IX/3, 5, стр. 205, обр. 109.

[46] Д. Аладжов, Хисаря, Хасково, Научно-популярна музейна библиотека, № 2, Хасково, 1961, стр. 13.

[47] Разкопки на Й. Чангова през 1968 г., непубликувани материали.

[48] Б. Марковски, Керамична технология, София, 1953, стр. 82.

[49] Нови пазар (С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 50, кат. № 18, табл. XIX_2), Преслав (Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 255, кат. № 29, табл. X_3), Плиска, с. Кладенци, Силистра, м. „Калето“ край Попина и с. Нова Черна (непубликувани материали).

[50] Стомната е намерена в района на Преслав, инв. № 2129.

[51] Направеният в Института по фина керамика и стъкло качествен спектрален анализ показа, че ранносредновековните глазури са оловни.

[52] В. Марковски, цит. съч., стр. 98.

[53] Откритите в м. „Асардере“ край Плиска пещи с многобройни фрагменти от глазирана керамика показват по безспорен начин, че тя е местно производство. Вж. А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в местността „Асардере“ — Плиска през 1959 г., ГСУ ФИФ, LIII, 1960, стр. 40 и сл. За местни глазури подсеща и намереният в обект № 31 в Плиска фрагмент с полепнал оловен оксихлорид. Вж. С. Михай-

лов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 134.

[54] В. Пеев, Технология по керамика, София, 1964, стр. 72.

[55] И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА СССР, 74, 1958, стр. 221; Ж. Въжарова, Славянска керамика от с. Попина, стр. 584.

[56] Е. М. Пещерева, цит. съч., стр. 40.

[57] I. Eisner, Rucovêt slovenské archeologie, Praha, 1966, стр. 285.

[58] М. „Джеджови лозя" (Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища, стр. 88 и сл., обр. 51); с. Гарван (разкопки Ж. Въжарова, 1967 г. — непубликувани материали); с. Якимово (разкопки А. Милчев, вж. Н. Джамбазов, Осма отчетна конференция на Археологическия институт при БАН за 1962, Археология, 1963, кн. 2, стр. 99); с. Вълчедръм (разкопки А. Милчев — непубликувани материали); с. Виница (Т. Тотев, Керамични пещи в едно старобългарско селище в чашата на язовир „Виница", доклад, четен на XIII отчетна археологическа конференция, май 1968, Бургас).

[59] Според Т. Тотев в двата керамични комплекса в чашата на язовир „Виница" между многобройните пещи за строителна керамика са открити и пет пещи за изпичане на съдове. Тяхната горна камера е била временна и се е изграждала след всяко нареждане на продукцията.

[60] Б. А. Рыбаков, цит. съч., стр. 345, обр. 93; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, Киев, 1950, стр. 117, табл. XXIV/1; И. И. Ляпушкин, Средневековое поселение близ ст. Суворовской, МИА СССР, 62, 1958, стр. 331 и сл., обр. 11, 12, 13; И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры, МИА СССР, 62, 1958, стр. 130, обр. 19, 20; Р. Веселиновић, Ранословенске лончарске пећи и гробови код Мошорина у Бачкој, Рад војвођанских музеја, 1, 1952, стр. 152 и сл., обр. 8; Р. Л. Веселиновић, Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој, Рад војвођанских музеја, 2, 1953, обр. 21 *в, з*; B. Chropovský, Slovanské hrnčiarske pece v Nitra, Archeologické rozhledy, XI, 1959, кн. 6, стр. 818, обр. 297—302; B. Chropovský, K vývojú slovanského hrnčiarstva, Slovenský Národopis, XIII, 1965, кн. 4, стр. 515—536, обр. 1 и 2; Paul Butzmann, Ein slavischer Töpferofen an der Schwarzen Elster bei Kremitz, Kr. Jessen, Ausgrabungen und Funde, 4, 1959, кн. 2, стр. 82 и сл., обр. 1,2.

[61] А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в местността Асардере. . . , стр. 35 и сл.; А. Милчев, Проучване на раннославянската култура, стр. 29.

[62] И. А.-Жандова, Принос към проучването на керамичното производство в Преслав, ИАИ, XXII, 1959, стр. 231 и сл.

[63] П. Хаджиев, Грънчарството в Троянско, София, 1954, стр. 34.

[64] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 55; А. Лукас, Материалы и рамесленные производства древнего Египта, Москва, 1958, стр. 561 и сл.

Technologie de la céramique domestique vieux-slave et vieux-bulgare (fin du VI—Xe s.)

L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur s'est proposé de suivre le processus de la production de la céramique depuis l'extraction de l'argile jusqu'aux produits finis. On y examine les argiles en se basant sur le matériel de céramique, et dans la mesure de possible, le procédé de traitement.

Après que l'argile préparée était prête à être employée on procédait à la fabrication de la poterie qui est le procédé le plus compliqué et important de la production de céramique. Une partie des vases — les plus anciens — sont exécutés à la main comme suit: 1. en bandes (fig. 1), 2. par collage de différents morceaux d'argile (fig. 5 *b*) et 3. d'un seul morceau d'argile que l'on étire progressivement. L'autre partie des vases — la plus grande partie — est faite au tour du potier actionné à la main. L'auteur considère le développement et les changements du tour en tenant compte des qualités de produits finis. Alors que les vases de la fin du VIIe s. sont fabriqués seulement en partie au tour primitif qui tournait lentement (fig. 2), au Xe s. une grande partie des vases sont étirés entièrement au tour lourd à la main du potier en action continue (fig. 4).

Après le modelage selon la destination des vases on leur appliquait des manches, un bec, on effectuait des entailles et des décors. L'ornementation comprenait diverses variétés selon le mode d'exécution et les motifs: à incisions, à creux, à glaçures, à hachures, à cordons en relief, à sceaux, décors à cercles ou peints, à angobe, angobe sous glaçure.

Le séchage, et ensuite la cuisson sont la dernière étape du processus de fabrication.

Au Xe s. les potiers bulgares avaient atteint non seulement une perfection technique d'exécution et un niveau très élevé de fabrication mais sous de nombreux rapports avaient dépassé les potiers des pays slaves voisins.

Материали от сондажни проучвания в Плиска

В. АНТОНОВА И СТ. ДАМЯНОВ

През декември 1967 г. във връзка с водоснабдяването на националния резерват Плиска бяха проведени наблюдения от научната група при Окръжния исторически музей — гр. Шумен. Изкопите обхванаха значителна площ от Вътрешния град, около Дворцовия център. Бяха открити 8 зида от обработени камъни, споени с кал,13 от ломени камъни на кал, 5 останки от огнища, останки от подове на жилища, една подложка на пещ, 4 подложки от хоросан, 3 къса от водопроводи, 6 погребения, 2 тухли с печати, 4 хромела, архитектурни детайли, железни оръдия на труда, бронзови и стъклени украшения, други находки, 2 медни монети от Йоан Цимисхи, една от Василий II и една от Константин Велики. От изкопите произхождат 14 цели керамични съда и многобройни фрагменти, датирани от IX—XI в.

Наблюденията, резултатите от тях и добитите материали, показват, че площта около Дворцовия комплекс е застроена доста гъсто. Сградите са били паянтови. Различните размери на дяланите блокове в зидовете показват, че те са вторично употребени и произхождат от разрушените постройки в Дворцовия център. Останките от огнища, пещи и подове от трамбована глина показват съществуването и на полуземлянки.

Обрушените и горели зидове, дебелите пластове пепел и горяла пръст, овъглените греди, на които се попадаше навсякъде в изкопите, говорят, че в известен период от съществуването на Плиска, тогава, когато са били използувани сградите с вторично употребените дялани блокове, е настъпило голямо опожаряване.

Върху плана се нанасяха точно всички находки, откривани в изкопите. Там, където се оказваха зидове, огнища, пещи, погребения и материали, се поставиха знаци с легенда. Те ще бъдат подменени с постоянни циментови репери.

Насипът в тази част на терена е преобръщан многократно, поради което стратиграфските данни не могат да се смятат сигурни. В случая по-важни са топографскитеданни.

В настоящето съобщение поради невъзможност да се посочат във възможния за скицата мащаб (1 : 1000) подробно всички находки отбелязваме върху нея главно недвижимите обекти. Останалите материали даваме в каталог, където се посочва точното им местонахождение.

I. Останки от строежи, погребения и др.

1. Зидове от обработени камъни със спойка от кал

Зид 1-а. Запазена дължина 6,77 м, с вход, широк 1,20 м, намиращ се на 2,27 м от източния край на зида. Зидът се намира на 23 м западно от точка VI. Височината му варира от 0,30 м (един ред камъни) в западния край до 0,80 реда (три реда) в източния. На 2,27 м източно от отвора зидът чупи на север. Блоковете са със гладко одялани лица и грубо обработени в останалите части, без следи от хоросан. В пластовете наоколо почти липсваха културни останки. В близост се откри част от плоска мраморна плоча с обработена повърхност.

Зид 1-б. Намира се на 92 м северно от точка VI, на дълбочина 0,50 м, напречен на изкопа, силно обрушен. От него се виждат само два блока с размери: 0,70 м /0,25 м/ 0,50 м и 0,50 м /0,30 м/ 0,50 м.

Зид 1-в, 1-г, 1-д. На 1,50 м южно от точка VI, на дълбочина 0,90 м напречен на изкопа зид, широк 0,28 м (един камък), с посока изток—запад. Разчистиха се три обработени камъка с размери: 0,28 м /0,28 м/ 0,30 м.

На 3,20 м южно от горния зид, на дълбочина 0,60 м, друг зид 1-г, успореден на 1-в. Ширина 0,60 м (два камъка) с размери 0,30 м /0,25 м/ 0,20 м.

На 2 м южно от зид 1-г, на дълбочина 0,50 м, успоредно на горните два зида — следи на зид 1-д, от един ред камъни с размери: 0,28 м /0,28 м/ 0,30 м. Трите последни зида лежат върху здрава пръст и са вероятно от една постройка.

Зид 1-е. На 18 м южно от зид 1-д, в източния бряг на изкопа, се виждаха следи от зид от обработени камъни.

Зид 1-ж. На 64,50 м западно от точка V, на дълбочина 0,30 м, се попадна на фрагменти от два зида с посока североизток-югозапад с дължини: 1,70 м и 4,50 м. Запазени са по един ред камъни. Ширината не може да се определи, понеже част от нея остава в бреговете. Блоковете имат размери: 0,37 м /0,30 м/ 0,30 м. Зидът лежи върху културен пласт. Пръстта в изкопите изобилствуваше с разхвърляни ломени камъни, произхождащи от разрушени зидове.

Зид 1-з. На 169,70 м северно от точка IV, в западния бряг на изкопа, на дълбочина 0,80 м, се очерта лице на зид с посока север—юг. Дълж. 1,50 м, вис. 0,60 м (два реда камъни с размери 0,45 м /0,30 м, 0,50 м/ 0,30 м, 0,60 м /0,30 м и 0,35 м/ 0,30 м). Непосредствено до зид 1-з, на същата дълбочина — горяла подова настилка от трамбована глина. Очевидно на това място е имало жилища. Това се потвърждава не само от останките на зид 1-з и разпиляните наоколо камъни от разрушени зидове, но също така от изобилните керамични фрагменти, хромел и глинен съд, намерени тука.

Прави впечатление, че каменните блокове в зидовете от 1-а до 1-з са с различни размери и с различна обработка. Това показва, че тук те са употребени вторично. Едни от тях лежат върху здрава почва, други върху културен пласт на дълбочина от 0,30 м до 1,10 м. Всички сгради, към които тези зидове принадлежат, са били опожарени, както се вижда от силно горялата пръст, пепел и въглени, които се откриват наоколо. Градежи от вторично употребени, дялани блокове върху кал се срещат и на други места в Плиска.[1]

2. Зидове от ломени камъни със спойка от кал

Зид 2-а. На 0,55 м северно от точка VI, на дълбочина 0,60 м, се отбелязаха следи от напречен зид. Насипът около него изобилствуваше с керамични фрагменти.

Зид 2-б. Разположен напречно на изкопа, на 62 м северно от точка V, дълб. 1,40 м. Шир. 0,30 м.

Зид 2-в. Намира се на 27,80 м северно от точка V, дълб. 0,80 м, напречно на изкопа. Шир. 0,70 м. Виждаха се 3 ломени камъка със средни размери 0,30 м /0,30 м, със същата ширина. Вис. 0,60 м, два реда, положени върху основа от по-дребни такива камъни.

Зид 2-г. На 4,30 м южно от зид 2-в, дълб. 0,70 м. Разположен диагонално на изкопа, шир. 0,25 м. На височина са запазени три реда камъни с размери 0,25 м /0,22 м/ 0,30 м.

Зид 2-д. Силно обрушен. Намира се на 1,10 м северно от точка V, на дълбочина 1 м. По градеж сходен със зидовете 2-г и 2-д. Трите зида принадлежат към някаква лека, постройка.

Зид 2-е. Северозападно от самата точка IV, на дълбочина 0,50 м, надлъжно по канала, се проследи къс от зид с дъл. 8,25 м. Ширината му не може да се определи.

Зид 2-ж. Напречен на изкопа, на 70 м северно от т. IV, дълб. 0,62 м, шир. 0,60 м, запазена височина 0,40 м.

Зид 2-з. На 218 м северно от т. IV, напречно на изкопа, на дълбочина 1 м, — зид със запазена височина 0,45 м (два камъка). На 3 м северно от него, на същата дълбочина, огнище и част от глинен съд.

Тук е имало жилищна сграда. В културния пласт се наблюдават следи от силно опожаряване.

Зидове 2-и, 2-к и 2-л. Намират се на 189,50 м източно от т. III, разположени напречно на изкопа, на дълбочина 0,30 м. Отстоят на 3,50 м един от друг, широки са средно 0,70 м. Вис. 2-и — 0,30 м, 2-к — 0,60 м и 2-л — 0,30 м. Отнасят се към една сграда. И на това място, както във всички изкопи, имаше следи от големи пожари. В културния пласт се намери фрагментиран глинен съд.

Зид 2-м. На 9,50 м северно от т. II, на дълбочина 1 м, напречно на изкопа, се разчисти част от зид от дребни ломени камъни, широк 0,30 м и запазена височина 0,25 м.

Зид 2-н. На 23,20 м северно от т. II, на дълбочина 0,55 м, в силно обгорели пластове се попадна на напречен на изкопа зид, със запазена височина 0,70 м. Поради силното обрушване ширината не можа да се определи. От тук произхождат два силно фрагментирани съда и многобройни керамични фрагменти.

Дълбочината, на която се откриваха зидовете с ломени камъни и кал, се колебае между 0,30 м и 1,40 м. Преобладават тези с по-голяма дълбочина. Камъните имат размери: 0,15 м /0,18 м/ 0,12 м. В повечето случаи лежат върху здравата пръст, а понякога и върху културен пласт. Само в зид 2-в се забелязва субструкция от дребни камъни и кал.

Тези зидове в сравнение със зидовете от обработени камъни преобладават в съотношение 1:2. По тях също личат следи от голямо опожаряване. Зидовете, открити в югозападната част на изкопите, се намират доста близко до помещения, почти със същия характер на градеж, откривани напоследък там.[2] Може би принадлежат на един и същ комплекс. Други зидове, разположени западно от т. II (2-и, 2-к и 2-л), вероятно спадат към онези сгради, открити в миналото между Малкия дворец и Северната порта.[3] При цялостното им разчистване в бъдеще може би ще се очертае едната страна на улица, водеща в тази посока.

3. Останки от огнища

Огнище 3-а. На 42 м северно от т. V, в траншея, на дълбочина 1 м, върху здрава пръст, се разчистиха следи от подложка на огнище. Направена е от късове тухли и кал, замазани отгоре с глина. Ширината влиза в бреговете на изкопа.

Огнище 3-б. На 18 м северно от т. V се откриха останки от огнище, разположено на нивото на зидовете 2-в и 2-г. Запазен диаметър 1,20 м. Подът е от наредени един до друг късове тухли, замазани с глина. Огнището по всяка вероятност е във връзка с помещението, към което принадлежат зидовете 2-в и 2-г.

Огнище 3-в. На 200 м западно от т. V, на дълбочина 0,80 м се откриха следи от обгорял глинен под на огнище с диаметър 0,80 м.

Огнище 3-г. Следи от обгорял под на огнище — на 29,70 м северно от т. IV, на дълбочина 1,30 м, върху здрава пръст.

Огнище 3-д. На 69 м северно от т. IV, на дълбочина 1 м — следи от друго огнище. Последното е във връзка с помещението, към което принадлежи зид 2-ж.

4. Останки от подове на жилища

Подова настилка 4-а. На 190,5 м северно от т. V, на дълбочина 1,45 м, се стигна до горяла глинена настилка на жилище със запазен размер север—юг 2,50 м. Тя продължава в бреговете на изкопа.

Подова настилка 4-б. На 171,40 м северно от т. IV, на дълбочина 0,90 м — част от подова настилка на помещение от силно горяла трамбована глина. Запазена дължина 1,30 м.

Подова настилка 4-в. На 221 м северно от т. IV, на дълбочина 1,40 м — горял под на помещението, което се огражда от юг със зид 2-з. Запазена дължина 3 м.

5. Подложки на пещи

Пещ 5-а. На 153 м северно от т. IV на дълбочина 0,75 м — горяла глинена настилка с диам. 1,10 м — вероятно под на пещ. Лежи върху здрава пръст.

6. Хоросанени подложки

Подложка 6-а. На 30 м северно от т. V, на дълбочина 0,80 м, върху насипна пръст, се попадна на хоросанена подложка, дебела 0,20 м.

Подложка 6-б. На 342 м в същата посока, на дълбочина 0,70 м — втора подобна подложка, разположена върху насип. Деб. 0,20 м и запазена дължина 1,20 м.

Подложка 6-в. Намира се източно от т. III, на дълбочина 0,90 м върху насип. Запазена дължина 1,40 м, деб. 0,20 м.

Подложка 6-г. Тя се разчисти на 162 м източно от т. III, на дълбочина 1 м. Дебела е 0,10 м. Хоросанът е със ситно счукани тухли. Запазена дължина в изкопа 3 м.

Малко може да се каже относно предназначението на горните хоросанени подложки. Обстоятелството, че върху тях не се забелязваха легла на камъни или дупки от пилоти, сочи, че те не представляват субструкции на солидни зидове. Още повече, че по-голямата част от тях лежат върху насип. Възможно е

да са площадки за бъркане на хоросан, необходим при преправки на сгради.

7. Водопроводи

Водопровод 7-а. На 57 м източно от т. IV, на дълбочина 0,60 м, в южния бряг, се очертаха две глинени тръби от водопровод, с обща дължина 0,70 м. Тръбите са вмъкнати една в друга без хоросан.

Водопроводи 7-б и 7-в се явяват на 20,75 м и 2,10 м източно от т. III. Те са успоредни помежду си. Пресичат изкопа по диагонал с посока североизток—югозапад. От водопровод 7-б се виждат три тръби, а от 7-в — две Последните са дълги 0,30 м с диам. 13,5 см.

8. Погребения

Погребение 8-а. На 103 м северно от т. VI, на дълбочина 0,80 м, в изкопа се попадна на човешки скелет, положен с посока изток—запад, с глава на запад. Части от скелета останаха в двата бряга. Гробен инвентар не се откри.

Погребение 8-б. На 83,50 м южно от т. VI, на дълбочина 1,45 м в здравата пръст — човешки череп. Скелетът не се разчисти, понеже оставаше в брега. Наоколо не се намери никакъв предмет.

Погребение 8-в. На 69 м северно от т. V, на дълбочина 0,60 м — трето погребение, напречно на изкопа. Скелетът не се разчисти изцяло. Черепът беше покрит с необработена каменна плоча.

Погребение 8-г. На 113 м източно от т. IV, на дълбочина 1,40 м, в изкопа се намериха черепни кости от човешки скелет, разположен изток—запад, в силно опожарена пръст.

Погребение 8-д се откри в изкопа, на дълбочина 0,80 м. Намира се на 31 м източно от т. IV, с посока изток—запад, с глава на запад.

Погребение 8-е. На 175,50 м, северно от т. IV, на дълбочина 1,50 м, покрит с малка, плоска каменна плоча, се разкопа човешки череп. Останалите части на скелета останаха в бреговете на изкопа.

Откритите погребения могат да се разграничат само по тяхната дълбочина. Интерес будят погребения 8-в и 8-г, при които черепите бяха покрити с по една плоча. Това може би не е случайно съвпадение, а начин на погребване. Тъй като погребенията са единични и на големи разстояния едно от друго, поне засега не може да се мисли за наличие на некропол.

9. Горели пластове

На много места — на 64 м западно от точка VI, на 61 м източно от точка III, на 121 м източно от точка III, на 11 м източно от точка II, на дълбочина 1,15 м, 1,20 м, 1 м, 0,95 м, 1,30 м — се попадаше на силно обгорели пластове пръст, дебели от 0,20 до 0,40 м, смесена с пепел и въглени. В едни от тях имаше следи от строителни материали и керамика.

Освен всичко гореописано, на някои места, означени в ситуационната скица (обр. 1) с т. 15, на различни дълбочини, се достигаше до натрупани или разхвърляни камъни, явно произхождащи от разрушени зидове. Доста често се откриваха отделни обработени каменни блокове с различни размери (обр.1_{12}). На 39 м източно от т. III, по дължина на 4 м, на дълбочина 0,70 м се разчисти пласт, дебел 0,20 м, от късове хоросан, смесен с парчета тухли, сигурно произхождащи от разрушени зидове.

II. Керамика

а) Битова керамика

Най-многобройната група от находките е керамиката. Преобладаващата част е фрагментирана. Намериха се и няколко цели и фрагментирани съдове, които можаха да се възстановят.

Едни от съдовете представят гърнета без дръжки, с най-издута част в раменете, правени на леко грънчарско колело и печени в пещи. Върху някои от тях, в долните части, личат оглаждания с пръсти. Глината е сравнително добре обработена със слаб примес от варовикови частици. Някои от съдовете са били без украса, върху други минава разнообразна линейна украса или такава от ямички и издължени точици. Шийката, къса, прелива в устие с венче, слабо или посилно издадено навън, срязано, профилирано или леко заоблено. Друга част са съдове правени на усъвършенствувано грънчарско

● *Обр. 1. План-скица на водопроводните изкопи*
Fig. 1. Esquisse de plan du déblai pour les conduites d'eau

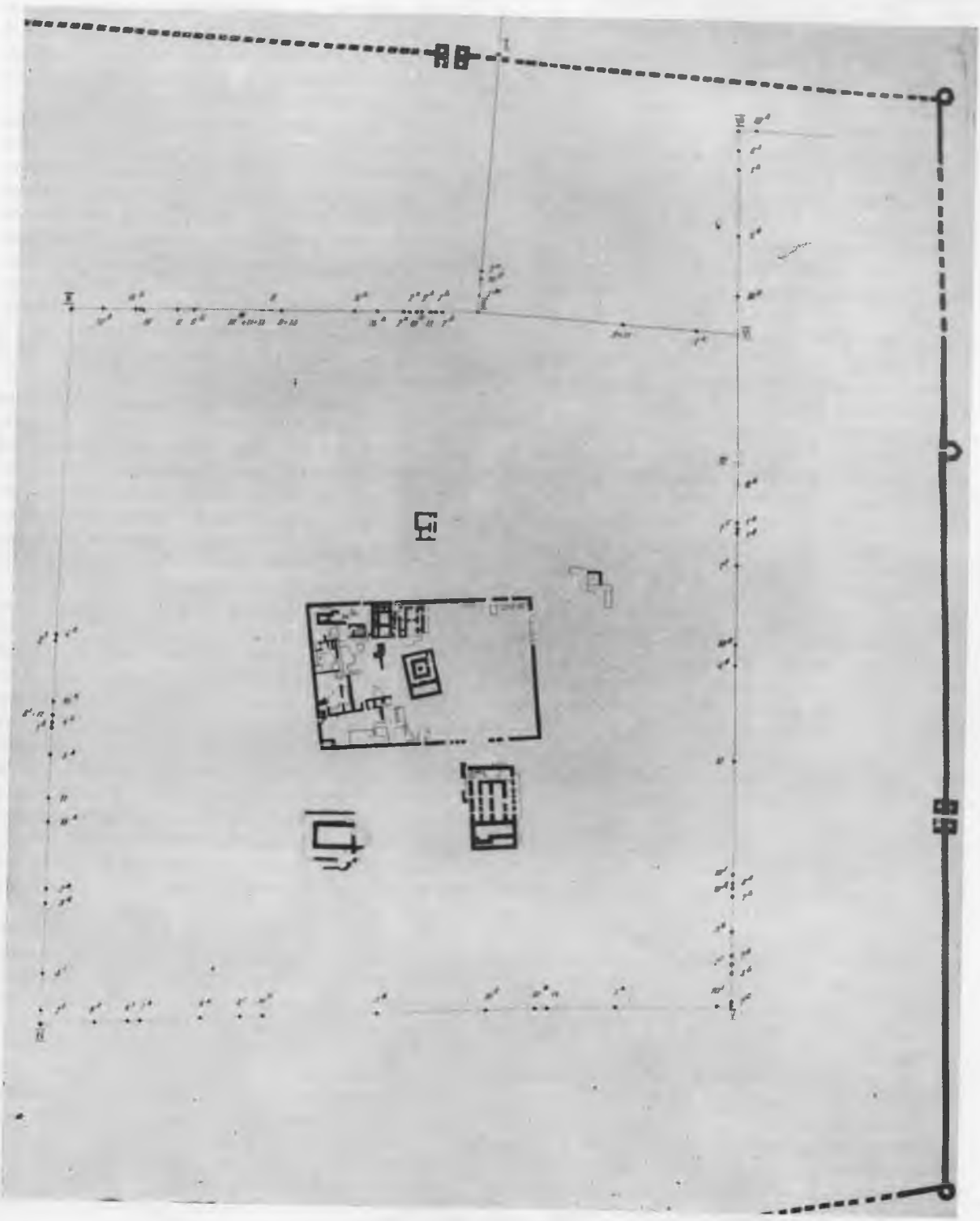

1

колело с разнообразна линейна украса — обр. 2 *1, 2, 4—8,* обр. 3, *1—6,* обр. 4 *1—5, 8, 11,* обр. 5 *1, 8*).

Съдове от горния тип са често срещани в средновековните български центрове Плиска,[5] Преслав,[6] аула при гара Цар Крум,[7] градището при с. Цар Асен,[8] Сини вир[9] и др.

Друг тип съдове, от които се получиха сравнително по-малко фрагменти, са гърнета с приземисто, обло тяло, направени на грънчарско колело от сиво-черна глина, с дебели стени и матова повърхност. Украсата им се състои от по-широки врязани, успоредни линии, опасващи тялото на съда. Едни от гърнетата са без дръжки, други — със срещуположни малки дръжки (обр. 6 *4*).

Подобни съдове се срещат също в средновековни обекти: Плиска,[10] некропола до Нови-пазар,[11] Църквица[12] и пр.

Ограничен брой фрагменти принадлежат на дебелостенни гърнета и урни, направени от гладка сиво-черна глина с мрежеста или линейна украса от излъскани ивици (обр. 7 *1*). Подобни има от Плиска,[13, 14, 15] с. Цар Крум и др.

В изкопите се откриха и фрагменти от средновековни амфори, от розова, доброкачествена глина, с различна форма — тумбести кръчази със ситни, хорозонтално вдълбани линии по тялото[16] (обр. 9 *12, 13*) или с удължена форма със заоблени дъна, покрити с широки хоризонтални ивици[17] (обр. 2 *15*, обр. 5 *8*). Подобни амфори се срещат навсякъде в българските средновековни обекти.[18]

Намериха се и устия от амфоровидни, гледжосани стомни (обр. 2 *16*, обр. 3 *7*). Подобни имаме от Плиска,[19] Преслав[20]. Намери се също едно малко, глазирано съдче, подобно на това от Могила XXXIII в Плиска.[21] При изкопните работи се получиха следните цели съдове:

1. Гърне, без дръжки. Вис. 13 см. Диаметри: на устието 7,4 см, на търбуха 41,3 см, на дъното 5,3 см. Яйцевидно тяло, най-издуто в средата. Раменете преминават в къса шийка. Устие слабо удебелено, грубо оформено, издадено навън. Горната част на съда деформирана. Изработен от груба, светлокафява глина, на ръчно грънчарско колело. В долната част личат оглаждания с пръсти. По плоското дъно има следи от полепнал пясък. На 2,5 см от дъното, върху цялото тяло, минава украса от неравномерни линии, завършваща на раменете със снопче вълнообразни линии (обр. 6 *1*). Намерен на 10 м източно от т. VII.

2. Гърне, без дръжки. Вис. 15,1 см. Диам. на устието 10,2 см, на тялото 12,6 см, на дъното 6,5 см. Стройно, право тяло силно издуто в раменете и стеснено към плоското дъно. Къса шийка, завършваща с издадено навън, остро устие. Без украса. Глината светлокафява, добре пречистена. Работено на грънчарско колело (обр. 6 *2*).

3. Гърне, без дръжки. Вис. 18,5 см. Диаметри: на устието 14,50 см, на дъното 10,5 см, на тялото 19,1 см. Най-издута част в раменете. Късата шийка минава в издадено навън, профилирано устие. Плоско дъно. По цялото тяло минава украса от двойни, успоредни, хоризонтално врязани по-широки линии, които най-добре се открояват върху раменете. Под шийката — ноктевиден орнамент (обр. 6 *3*). Глината тъмночервена, пореста, с примес от камъчета. Намерено на 23, 20 м северно от т. II, дълб. 1,30 м.

4. Гърне, без дръжки. Височина 20,5 см. Диаметри: на устието 14,5 см, на тялото 18 см, на дъното 10 см. Яйцевидна форма. Работено на грънчарско колело от розова, доброкачествена глина. Шийката минава в полегато, издадено навън, леко профилирано устие. Върху раменете сноп от четири, неравномерни, хоразонтални линии. Над тях — единична вълнообразна (обр. 6 *4*).

5. Гърне, без дъно, използувано за паница. Диаметри: 11 см и 13,5 см. По ръба личи оглаждане с инструмент (обр. 6 *5*). Намерено на 2 м северно от т. V, на дълб. 1 м.

6. Гърне, без дръжка, реставрирано. Вис. 11,5 см. Диаметри: на тялото 13 см, на устието 8 см, на дъното 7,5 см. Сферично, гладко тяло. Шийката направо преминава в издадено навън устие. Плоско дъно с част от изпъкнал знак ш. Под шийката минава украса от ноктевидни ямички (обр. 6 *6*). Груба, светлокафява. Намерен на 23, 20 м северно от т. VI, дълб. 1,30 м.

7. Гърне. Вис. 10,5 см. Диаметри: на устието 9,6 см, на тялото 12,8 см, на дъното 8,5 см. Овално, приземисто тяло. Къса шийка, завършваща с пръстеновидно, слабо издадено навън венче. Върху горната част на раменете, срещуположни една на друга, две малки дръжки, едната от които отчупена. Повърхността набраздена с по-широки, успоредни линии, прокарани с тъп предмет. Глината сиво-черна с примес (обр. 6 *7*). Намерено на 74 м северно от т. V на дълб. 1 м.

8. Урна. Вис. 49 см. Диаметри: на тялото 0,52 м, на устието 0,20 м, на плоското

● *Обр. 2. Керамични фрагменти. Fig. 2. Fragments de céramique*

2

дъно 0,16 м. От сиво-черна, доброкачествена глина с излъскана повърхност. Търбухът прибран, най-широката част — при раменете, устието тясно, с късо, заоблено венче, леко издадено навън. Целият съд украсен с хоризонтални, плоски врязани линии. Само върху раменете минава пояс, широк 6 см с лъскави отвесни ивици (обр. 6 *8*). Намерена на 67 м северно от т. V, на дълбочина 0,30 м.

9. Съдче с дръжка. Кошеровидна форма, шийката и устието липсват, дръжката счупена. Украсата от двойни вдълбани, хоризонтални линии минава на равни разстояния на три места по тялото. Отвън съдът е покрит с жълто-зелена глазура. Запазени размери: вис. 9,5 см, диаметри на дъното 4,4 см, на устието 1,4 см (обр. 6 *9*). Намерен на 197 м източно от т. III на дълбочина 0,95 м.

10. Съд, половина, биконична форма. Широката част остава близко до дъното. Височина 15 см. Диаметри: на устието 9 см, на дъното 6 см, на най-широката част 16 см. Къса цилиндрична шийка с право устие. Съдът е бил снабден с две малки дръжки. Отвън покрит с глазура. Украса от набраздени плоски линии (обр. 6 *10*). Намерен на 17 м източно от т. III, на дълб. 1 м.

11. Стомничка с отчупена шийка и дръжка. Запазена вис. 9 см. Диаметри: на дъното 6,1 см, при шийката 3,4 см, на тялото 9,3 см, от чиста, розова глина, с висока шийка и плоско дъно. Украса от четири хоризонтални, врязани линии. Дъното плоско, слабо вдлъбнато в средата (обр. 6 *11*). Намерена на 8 м западно от т. V, на дълб. 1 м.

12. Кана. Вис. 15,8 см. Диаметри: на тялото 13,2 см, на устието 9,2 см, на дъното 8 см. Тялото почти сферично, с гладка повърхност. Полегата, права шийка, от външната страна на която минава украса от две успоредни, хоризонтални линии. Дъното плоско със следи от грънчарско колело (обр. 6 *12*). Намерена на 23,20 м северно от т. II, дълб. 1,30 м.

13. Амфора глинена, дъно с част от тялото. Запазена височина 17,7 см, диам. 24,5 см, дебелина на стените 1,1 см. Дъното широко, заоблено. Повърхността набраздена с широки, плоски хоризонтални линии, които нагоре се сгъстяват (обр. 6 *13*).

14. Амфора, фрагмент, подобна на № 13. Запазена вис. 18,5 см, диам. 24,5 см, дебелина на стените 1,1 см (обр. 6 *14*).

Двете амфори са направени от доброкачествена, розова глина. Намерени са похлупени една върху друга, на 246 м северно от т. V, дълб. 1,40 м. Изглежда, че след като амфорите са били счупени, са били огладени до прищъпнатото по тялото място и са били пак използвани.

Върху някои от плоските дъна на гърнетата от първия тип, както и върху телата се виждат релефни или издраскани знаци (обр. 4 *9, 12*, обр. 5 *8*).

Прешлени

1. Прешлен, глинен, вис. 1,6 см, диам. 3,6 см, на основата 3,7 см. Биконичен с обща, широка основа (обр. 8 *6*). Намерен на 10 м източно от т. VII заедно със съд № 1.

2. Прешлен, глинен, висок 2,2 см, диам. 3,6 см, на отвора 1,2 см с форма на сплескана топка (обр. 8 *1*).

3. Прешлен глинен, вис. 2,3 см, диаметър на най-широката част 2,9 см, на двете основи 1,9 см и 2 см, на отвора 0,7 см. Биконична форма със заоблен ръб (обр. 8 *2*). Намерен на 20 м източно от т. III.

4. Прешлен глинен, вис. 1,5 см, диаметри 2,1 см и 1,5 см, на отвора 1 см. Биконична форма (обр. 8 *3*). Намерен на 83 м западно от т. V.

5. Прешлен глинен, вис. 0,8 см, диаметри 3,7 см, на отвора 1 см. Плосък (обр. 8 *4*). Намерен на 95 м западно от т. V.

6. Прешлен глинен, от тяло на амфора. Вис. 1,2 см, диаметри 2,4 см, на отвора 0,8 см. Плосък (обр. 8 *5*). Намерен на 40 м източно от т. III.

Подобни на горните прешлени са намирани често при разкопките в Плиска.[22]

б) Строителна керамика

При изкопите се намериха няколко къса от тухли и керемиди:

1. Tegula, фрагмент, от светлорозова, доброкачествена глина. Запазени размери: дълж. 0,53 м, шир. 0,29 м, деб. 2,8 см. От вътрешната страна украса, нанесена върху още неопечената керемида (обр. 8 *8*). Намерена на 67 м северно от т. V, дълб. 0,80 м.

2. Imbrex, цяла, от жълто-розова, доброкачествена глина. Размери: дъл. 0,40 м, диаметри 0,23 м и 0,14 м. Деб. 3 см. Върху конкавната повърхност, в двата края, минават по две успоредни, широки линии (обр. 8 *7*).

● *Обр. 3. Керамични фрагменти. Fig. 3. Fragments de céramique*

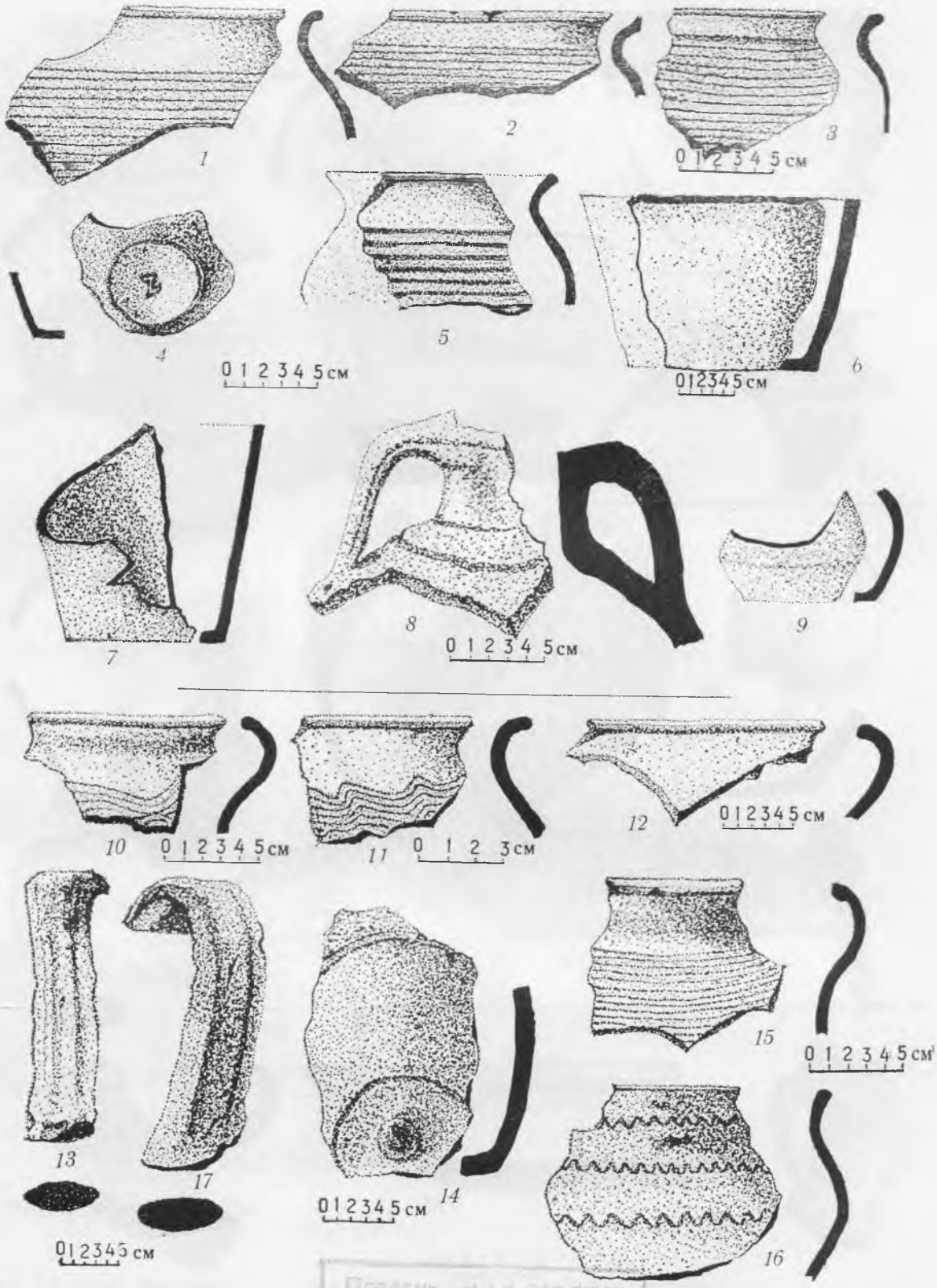

3

Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
БИБЛИОТЕКА
30544/95

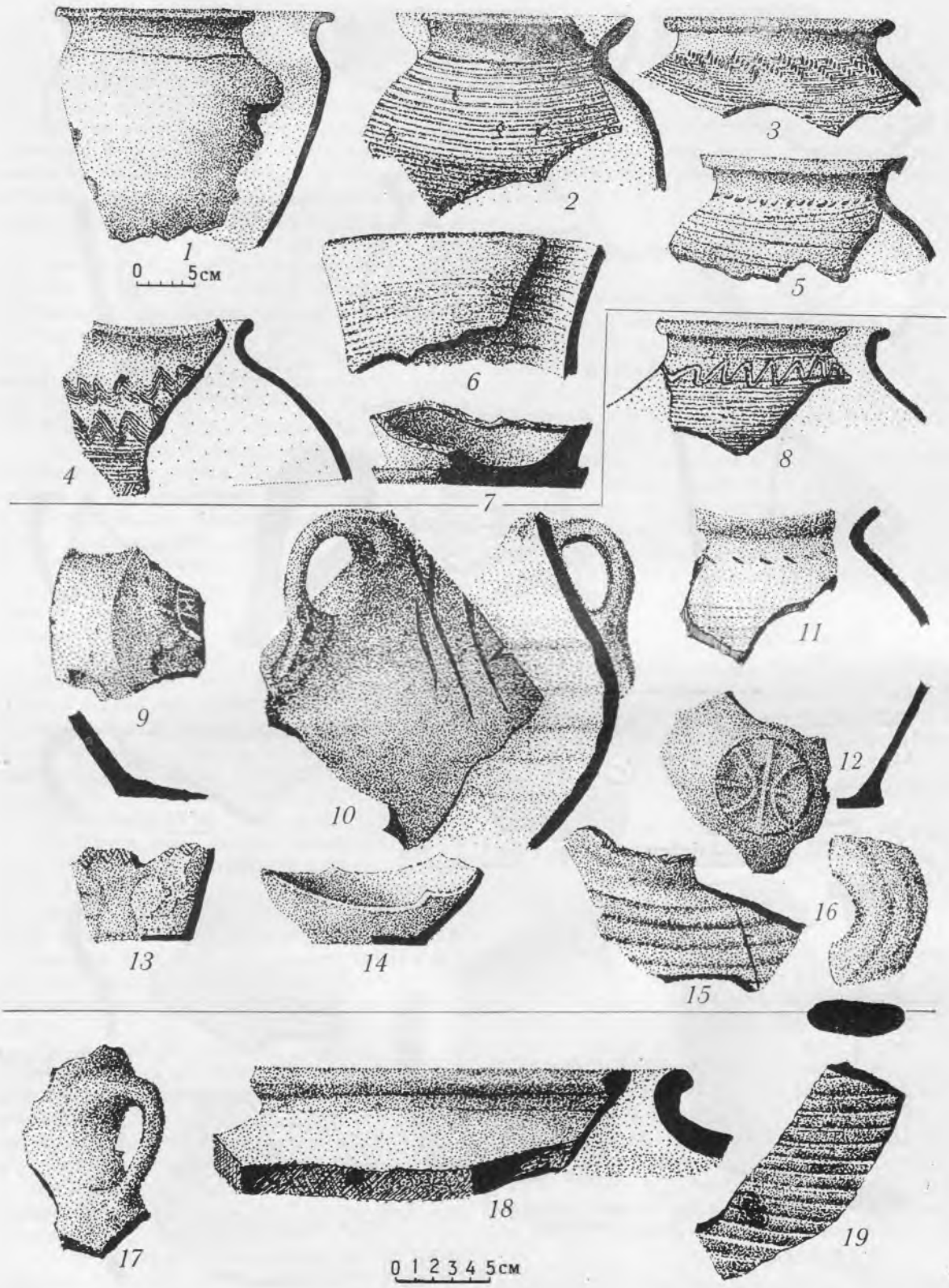
1
0 5см
2
3
5
6
4
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
0 1 2 3 4 5см

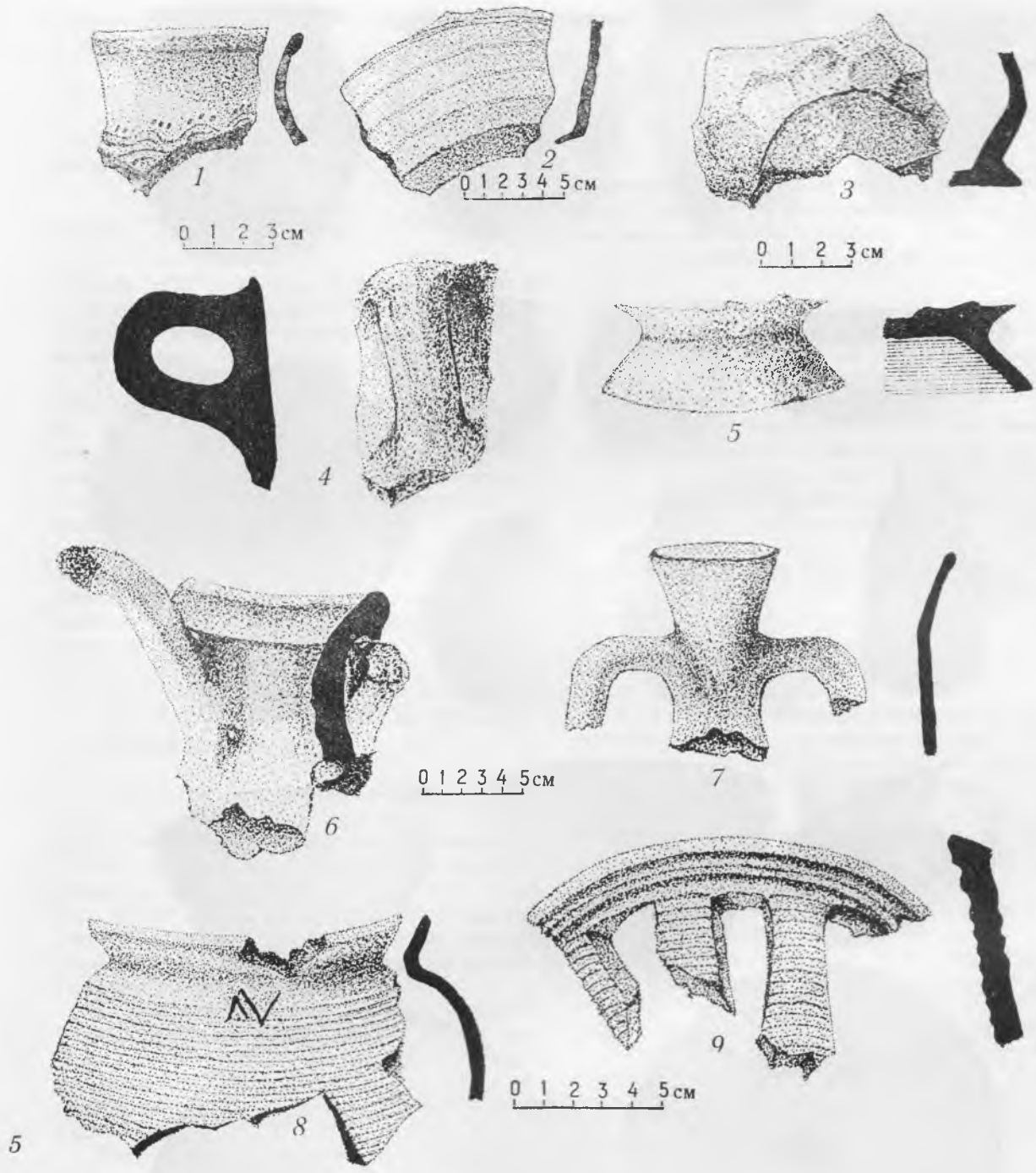

● *Обр. 4. Керамични фрагменти. Fig. 4. Fragments de céramique*

● *Обр. 5. Керамични фрагменти. Fig. 5. Fragments de céramique*

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

Намерена на 109 м източно от т. III, дълб. 0,90 м.

3. Тухла, фрагмент. Запазени размери 0,25 м, деб. 8 см. Направена от тъмночервена, доброкачествена глина, добре изпечена. Върху гладката повърхност четириъгълен, изпъкнал, негативен печат с размери 15 см/3,5 см, от който личи: 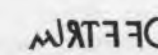 , очевидно означаващо officina Trinia. Над него следи от животински крак (обр. 8 *9*). От Плиска има и друга тухла със същия печат.[23] Такава е известна и от Мадара.[24]

4. Тухла, фрагмент. Запазени размери 0,21/0,18/0,041 м, от светлокафява чиста глина. Върху гладката повърхност се виждат следи от вдлъбнат печат, от който е запазена само буквата S в негатив, както и части от отделни хасти (обр. 8 *10*). Намерена е на около 10 м източно от тухла 3.

5. Тухла, фрагмент. Запазени размери 15,5/16/5,5 см. Върху гладката повърхност личат следи от дъговидна вдълбана линия, широка 1 см (обр. 8 *11*). Открита е в близост с tegula 1.

III. Метални, стъклени и костени материали

1. Лемеж железен с езичеста форма. Обща дължина 0,25 м. Изработен от един лист. Долната част слабо издута и заострена. Ъглите подгънати 3,3 см навътре и образуват втулка за дървена дръжка (обр. 9 *1*). Подобен има от средновековното селище при язовир „Г. Димитров“[25], върху един каменен блок от Плиска[26], в сбирката на музея в Преслав[27] и др.

2. Лемеж железен. Върхът пречупен. Обща дължина 0,42 м. Направен от цял лист. Долната част има слабо заострена триъгълна форма. Втулката е образувана, като двете страни са косо срязани и подгънати навътре (обр. 9 *2*).

Двата лемежа са намерени заедно на 6,90 м западно от т. IV, дълб. 0,45 м.

3. Обковка на лопата, желязна с езичеста форма. В горната половина е изрязан сектор по форма, близка до елипса, за дървената част на лопатата. Последната се е задържала в жлеб, дълбок 0,7 см, специално направен от вътрешната страна на обковката. Обща дълж. 18 см (обр. 9 *3*). Подобни на горната лопата имаме от Плиска,[28] от Преслав[29] и др. Намерена е на 15 м източно от т. IV.

4. Длето желязно от четириръба желязна пръчка, с кръгло разширение в горния край. Срещуположният край постепенно става плосък и завършва с острие. Дълж. 13,6 см, деб. на страната 0,9 см, шир. на резеца 0,9 см (обр. 9 *4*).

5. Ножица желязна, силно корозирана. Дълж. 24,5 см. Двата лоста, свързани с нит, са запазени. Дръжките плоски, слабо извити навътре (обр. 9 *5*). Ножица с по-опростена форма имаме от Плиска.[30]

Длетото и ножицата са открити заедно на 60 м северно от т. IV, на дълбочина 1,40 м.

6. Нож железен, част. Запазена дълж. 6,7 см, шир. 1,2 см. Двата края отчупени. Намерен на 214 м западно от т. IV, дълб. 0,80 м.

7. Катинар железен, счупен на две с цилиндрична форма. Дълж. 5,5 см, диам. 3 см. В плоските основи се виждат продълговати отвори, дълги 1 см, широки 0,3 см. Във вътрешността има плоска пластинка, която се е превъртала с ключа. Намерен на 207 м източно от т. III, дълб. 110 м.

8. Предмет железен, с неуточнено предназначение. Куха полусфера с диам. 9 см, дълб. 3 см и деб. 0,3 см. Покрай ръба се виждат главичките на няколко гвоздея. Долепена към ръба се спуска правоъгълна пластинка. Запазени размери: дълж. 6 см. шир. 5 см. Възможно е да е от военно снаряжение (обр. 9 *6*).

9. Шлака желязна, 4 къса. Намериха се на 114 м северно от т. IV, дълб. 1,10 м.

10. Обеца бронзова, част, незатворена халка от тънък тел. Двата края завършват с малки топчета. Диам. 2 см (обр. 10 *2*). Намерена на 185 м източно от т. III, дълб. 0,95 м.

11. Гривна бронзова, два фрагмента. От плоска, тънка пластинка, шир. 1,1 см. В края се образуват два петлика за затваряне. По горната повърхност — ромбовидна украса от точици, групирани по четири (обр. 10 *1*). Гривни, изработени със същата техника, има от некропола при Ловеч[31], от Войвода[32] и др. Намерена е на 212 м северно от т. V, дълб. 0,50 м.

12. Гривна стъклена, фрагмент, светлосиня, шнуровидна. Деб. 0,4 см, диам. 4,1 см (обр. 10 *3*)[33]. Намерена е на 328 м северно от т. V, дълб. 0,90 м.

● *Обр. 6. Цели съдове и хромели. Fig. 6. Vases et pierres de meule*

13. Шило костено, добре огладено. Дължина 8,4 см (обр. 10 *4*).[34] Намерено заедно с гривна 12.

IV. Находки от камък

1. Хромел, варовиков конгломерат, в единия край малко отчупен, долна част. Размери: диам. 0,45 м, на отвора 4,5 см, деб. 2,5 см (обр. 6 *15*). Намерен на 109 м източно от т. III, дълб. 0,90 м.

2. Хромел, варовиков, запазен. Размери: диам. 36,5 см, на отвора 6,5 см. Навътре се стеснява със спираловидно врязване. Деб. 8 см. Намерен на 129,5 м северно от т. IV, дълб. 0,70 м.

3. Хромел, две части, твърд варовик, горна част. Запазени размери: диам. 44,5 см, деб. 3,5 см, страни на четириъгълния отвор 5,7 см и 5,2 см. На двете страни личат правоъгълни вдълбавания (обр. 6 *16*). Намерен на 176,5 м северно от т. IV, дълб. 1,20 м.

4. Хромел, фрагмент, твърда скала. Запазени размери: 0,23/0,17 м. Най-голяма дебелина 10 см, диам. на отвора 4,5 см. Намерен на 14 м западно от т. II, дълб. 0,70 м.

5. Плоча мраморна, фрагмент. Запазени размери: 39,5 /28,6/ 7 см. Върху гладката излъскана повърхност има следи от осмоъгълници, затварящи четириъгълници. Плочата произхожда от подова настилка (обр. 8 *12*). Намерена на 308 м северно от т. V, дълб. 0,80 м.

6. Детайл архитектурен, мраморен, отчупен от всички страни. Размери: 19,5 /14,5/ 4,4 см. В двете страни вдълбани жлебове, между които остават различни по ширина пояси[35] (обр. 8 *13*). Намерен на 176,50 м северно от т. IV, дълб. 1,20 м.

7. Корито, фрагмент, каменно, дълбоко 6,5 см. Размери: на вдълбаната част 14/20 см. Околоръстният бордюр широк 4,5 см. Форма продълговата. Намерено на 89 м северно от т. IV, дълб. 0,80 м.

8. Корниз, фрагмент, мраморен, обработен, с размери: 0,60 /0,30/ 0,22/018 м. Употребен вторично. Намерен при водопроводите в северния изкоп, на изток от т. III.

9. Корниз, фрагмент, варовик, профилиран, стъпаловидно обработен. Намерен в куп от ломени камъни в близост до зид 1-ж, на 83 м западно от т. V, дълб. 0,50 м.

10. Детайл архитектурен, фрагмент, мраморен. Полиран от едната страна. От настилка на под. Запазени размери: 0,56 /0,20/ 0,005 м. Намерен е на 5 м западно от т. VI.

V. Монети

При изкопните работи се откриха 4 броя монети: 2 броя от Йоан Цимисхи (969—976), намерени на 71,20 м източно от т. III, дълб. 0,60 м и на 109 м източно от т. III, дълб. 0,90 м; 1 брой от Василий II и брат му Константин VIII (976—1025), намерена на 138 м северно от т. V, дълб. 1 м и 1 брой от Константин (306—337), неизвестно местонахождение.

Изкопите, които се направиха за водоснабдяването на Плиска, в същност са археологически сондажи, които прорязват една доста голяма площ, предимно във Вътрешния град. Извършените наблюдения, резулта-

● *Обр. 7. Керамични фрагменти. Fig. 7. Fragments de céramique*

● *Обр. 8. Прешлени и каменни находки. Fig. 8. Fusaïoles et trouvailles en pierre*

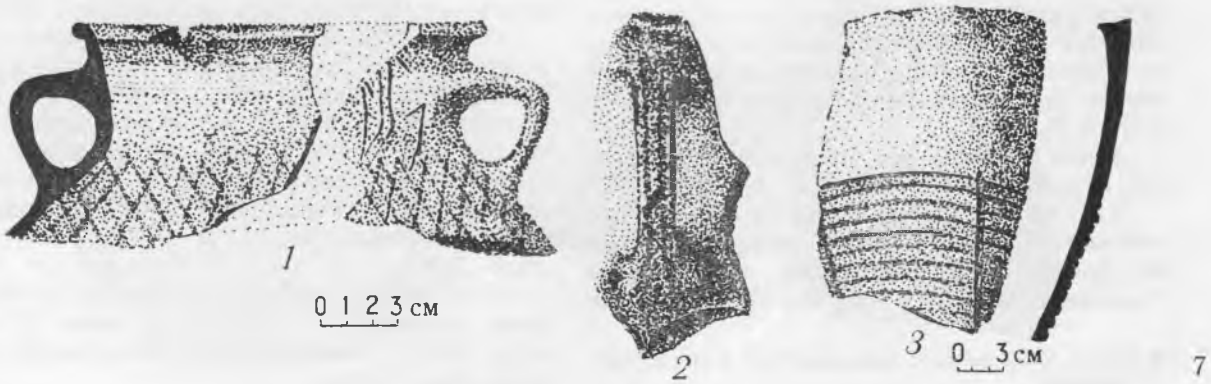

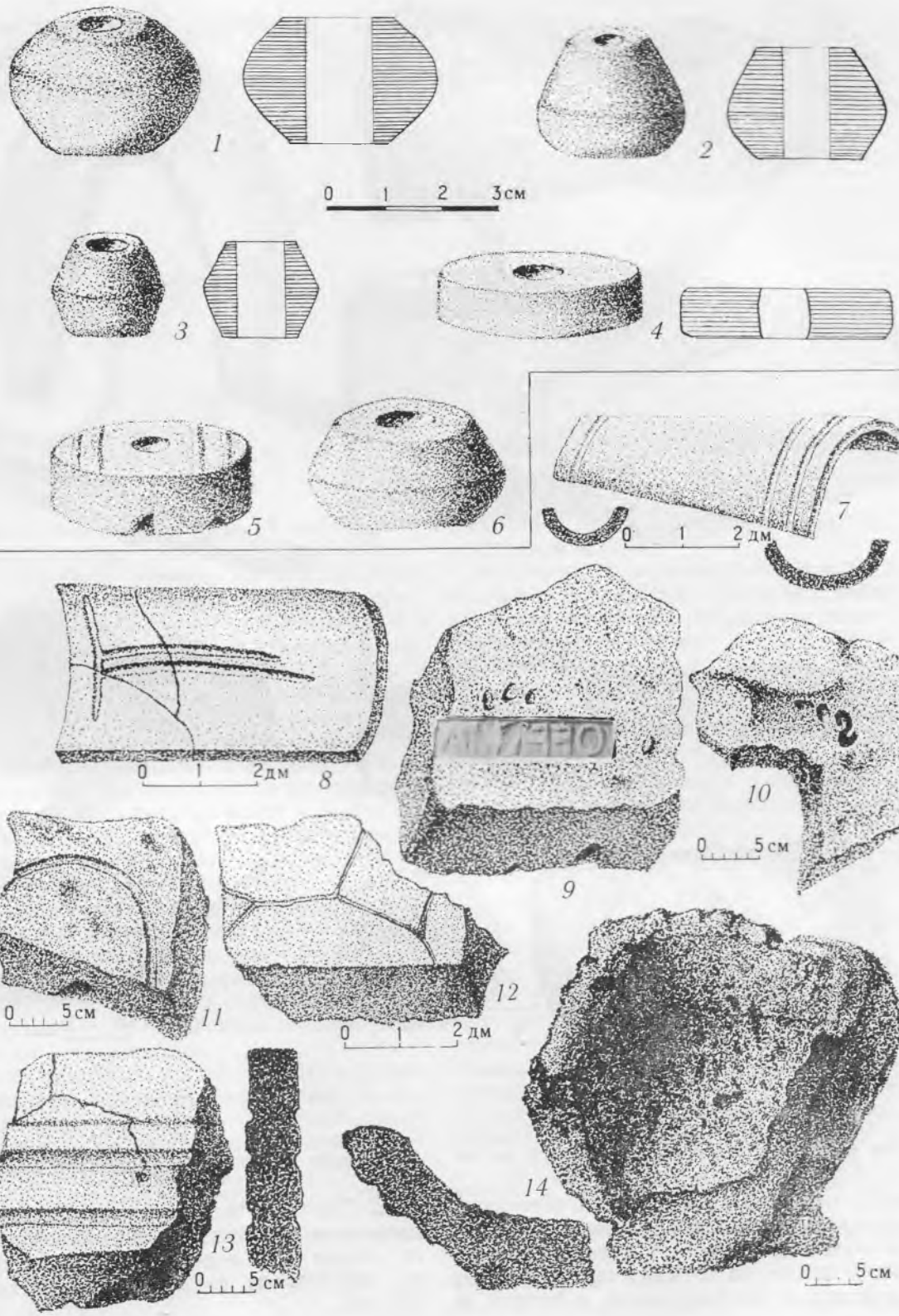
1
2
0 1 2 3см
3
4
5
6
7
0 1 2 дм
0 1 2дм 8
9
10
0 5см
0 5см 11
12
0 1 2 дм
13
0 5см
14
0 5см

8

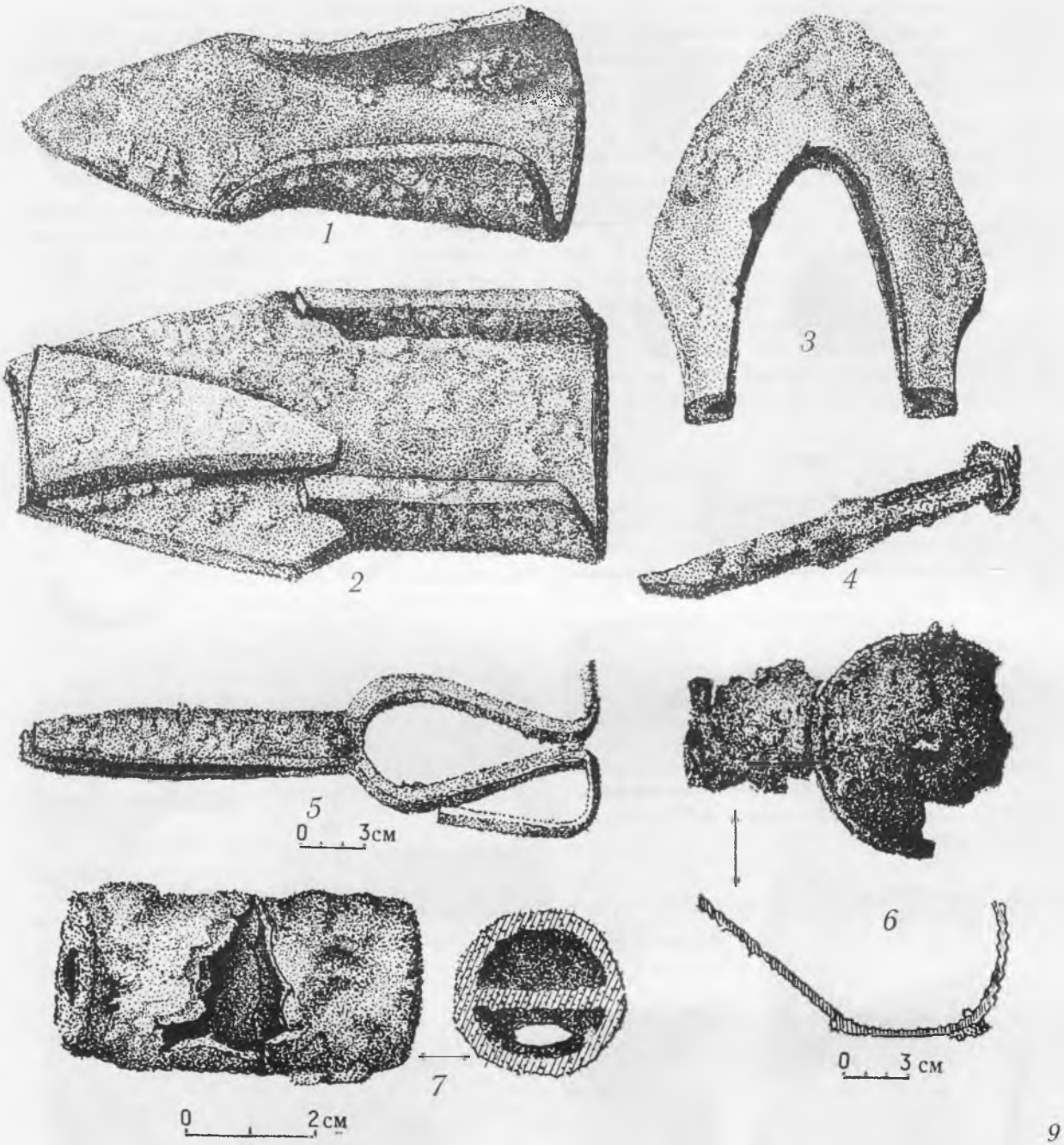

● *Обр. 9. Железни предмети. Flg. 9. Objets en fer*

тите от тях и добитите материали позволяват да се направят известни изводи:

1. Както се вижда от останките на десетките зидове на сгради, територията на Вътрешната крепост на Плиска, в близост до Дворцовия комплекс, е била застроена доста гъсто.

2. Постройките извън оградната стена на двореца са били паянтови, на дълбочина 1,20 м, от дялани или ломени камъни със спойка от кал. Никъде не се попадна на хоросанен зид.

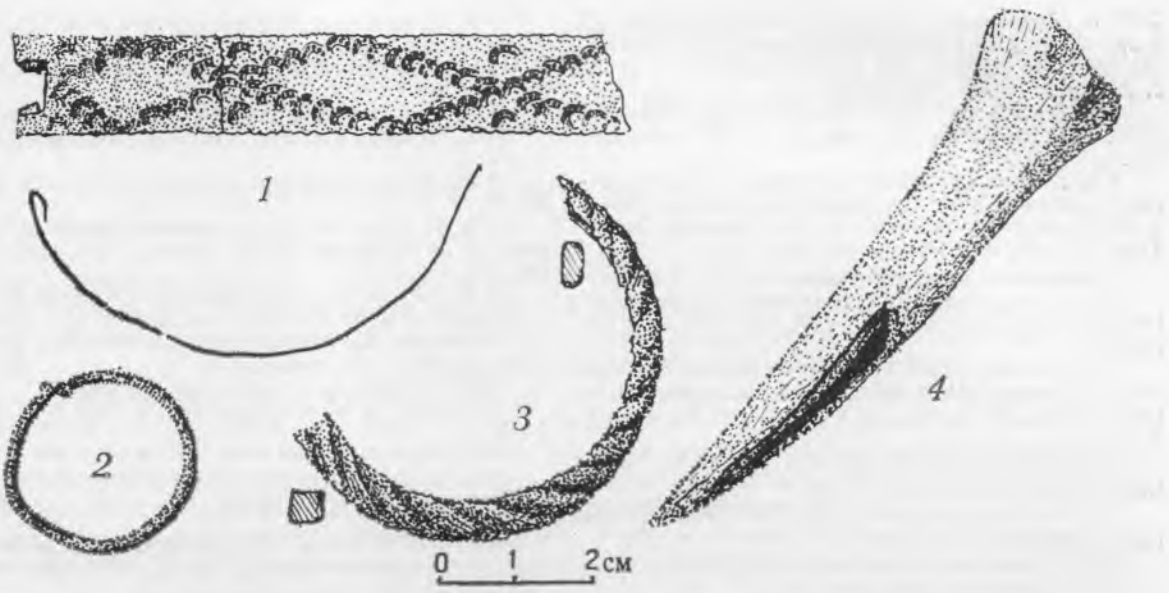

● *Обр. 10. Украшения и шило. Fig. 10. Parures et poinçon*

3. Различните размери на дяланите блокове, вложени в градежа, сочат тяхното вторично преупотребяване тук. Очевидно те са взети от разрушените монументални постройки

4. В известен период от съществуването на Плиска е станало голямо опожаряване. За това говорят обрушените, съвършено обгорели зидове, дебелите пластове пепел и горяла пръст, овъглените греди, на които се попадаше навсякъде в изкопите.

5. Градежи с хоросан може би е имало. Това сочат многобройните късове хоросан, разпилени в насипите. Последните може да произхождат и от съборените монументални постройки в Дворцовия център.

6. Мраморните и варовикови архитектурни детайли, плочи от под, корнизи и пр., както и строителната керамика също показват наличие на монументални сгради, от които произхождат тези материали.

7. Дълбочината 1,20 м, до която се достигаше във водопроводните изкопи, не изчерпваше на дълбочина културния пласт. В по-голяма дълбочина може би остават субструкции и основи на солидни сгради от по-ранен период.

8. Наличието на останки от огнища, пещи и подове от трамбована глина на дълбочина до 0,90 м подсказва и за съществуването на землянки на това място.

9. Битовата керамика, която се събра от тук — фрагменти или цели съдове, — е предимно средновековна и се датира от IX—XI в. Такива са и четири от монетите, открити в насипа.

10. Тухлата с римски печат спада към ония материали, които според проучванията на проф. Дечев се отнасят след IV в. на н. е. Тази тухла и монетата от IV в. увеличават броя на късноантичните материали, откривани при разкопки и случайно в Плиска.

От всички находки и обекти, отбелязани при водопроводните изкопи в Плиска, се вижда, че заслужава час по-скоро да се започнат археологически проучвания на по-големи площи, чрез което ще се открие изцяло големият жилищен комплекс северно от Дворцовия център, ще се проследят водопроводите, погребенията и пр., с което ще се изяснят редица проблеми около периодизацията и застрояването на Плиска.

[1] В. Антонова, Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. (Сектор А), ИАИ, XXIX, 1966, стр. 27.

[2] Разкопките ръководи Г. Джингов (непубликуван материал).

[3] К. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 92, обр. 159.

[4] Ц. Дремсизова-Нелчинова, Омуртаговият аул на Тича, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 27, обр. 2 I, III, V.

[5] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска 1948—1951 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 152, обр. 93. *1, 2*; С. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, обр. Б, В, Г; А. Милчев, Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през

1959 г., Археология, 1960, кн. 3, стр. 38, обр. 10 и др.; С. Станчев, Домашната керамика от Преслав, РП, III, 1948, стр. 134, обр. 7 *1—7*, стр. 135, обр. 10 *1, 2* и др.

[6] Й. Чангова, Търговски помещения в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, табл. XIV, обр. 1, стр. 287, табл. XV, обр. 2.

[7] В. Антонова, Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. В сб.: Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 140, обр. 14, стр. 149, обр. 25.

[8] Материалът не е обнародван.

[9] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 88, обр. 66.

[10] С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 23, обр. 18 *2*, стр. 25, обр. 20 *4*, стр. 19, обр. 14, стр. 34, обр. 38 и др.

[11] С. Станчев, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 66, обр. 8 *7, 8*.

[12] В. Антонова, цит. съч., стр. 89, обр. 70, стр. 91, обр. 76.

[13] С. Станчев, цит. съч., стр. 69, обр. 11.

[14] С. Станчев, цит. съч., стр. 65, обр. 8 *5, 6*.

[15] С. Михайлов, цит. съч., стр. 132, обр. 66; С. Георгиева, цит. съч., стр. 24, обр. 19 *2—4*.

[16] Й. Чангова, Средновековни амфори в България, ИАИ, XXII, 1959, стр. 250, обр. 5 и др.

[17] К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 305, табл. LXII а, 1; Й. Чангова, цит. съч., стр. 245, обр. 1 *4*, стр. 247, обр. 2, стр. 248, обр. 4 *3*; С. Михайлов, цит. съч., стр. 93, обр. 36; С. Георгиева, цит. съч., стр. 26, обр. 21.

[18] Й. Чангова, цит. съч., стр. 248, обр. 4 *5*; С. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, стр. 43, обр. 10 *B*.

[19] К. Шкорпил, ИРАИК, стр. 306, табл. LIX, *48*.

[20] Й. Чангова, цит. съч., стр. 248, обр. 8; Й. Чангова, Търговски помещения в Преслав, стр. 282, табл. X, обр. 1.

[21] С. Георгиева, цит. съч., стр 27, обр. 25.

[22] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 314, табл. LXII, B, *1—15*.

[23] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 263, табл. LII, *35, 36*.

[24] Д. Дечев, Тухли с латински печати от Мадара. В сб.: Мадара. ч. II, София, 1936, стр. 15, обр. 17—18.

[25] Й. Чангова, Средновековни оръдия на труда в България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 21, обр. 1.

[26] ИРАИК, X, Абоба-Плиска, албом, 1905, табл. XLIX, *47, 48*.

[27] Й. Чангова, цит. съч., стр. 51, табл. V.

[28] ИРАИК, X, Абоба-Плиска, албом, 1905, табл. LIX, *1—3*.

[29] Й. Чангова, цит. съч., стр. 37, обр. 18 *1*.

[30] С. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1949 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 205, обр. 23 *1*.

[31] С. Георгиева, Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч, ИАИ, XX, 1955, стр. 534, обр. 28 и др.

[32] В. Антонова, Средновековни накити в Окръжен народен музей в Коларовград, Археслогия, 1964, кн. 2, стр. 49, обр. 3 и др.

[33] ИРАИК, X, Абоба-Плиска, албом, 1905, табл. LVII, *14*; Й. Чангова, За стъклените гривни в средновековна България. В сб.: Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, обр. 2, *6*.

[34] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 57, обр. 10 *1*, стр. 137, обр. 75 *1*, стр. 153, обр. 94 *1—8*, стр. 161, обр. 111 *6*.

[35] ИРАИК, X, Абоба-Плиска, албом, 1905, табл. XL, 1 : 32.

Matériaux recueillis au cours des recherches et des sondages effectués à Pliska

V. ANTONOVA ET ST. DAMJANOV

(Résumé)

L'article porte sur le matériel archéologique recueilli au cours des travaux de déblais effectués en relation avec l'alimentation en eau de la „réserve de Pliska". On y a découvert de nombreux murs démolis d'habitations et de bâtiments de ferme. Ces trouvailles prouvent que l'aire territoriale de la ville intérieure de Pliska comportait une population très dense. Certains murs sont en grands blocs de pierre équarris qui avaient été pris des grands édifices démolis. Les autres murs étaient en plus petite pierraille et on avait utilisé comme liant pour les uns comme pour les autres de la boue. Les matériaux carbonisés montrent que ces habitations avaient été détruites lors d'un grand incendie.

Les auteurs communiquent qu'on y a découvert également des foyers ouverts comportant un revêtement de briques concassées, enduits d'argile, ainsi que des supports en mortier dont on n'a pu établir la destination. Quelques conduites d'eau et des tombes sans aucun inventaire y ont été mises au jour.

Les objets d'usage domestique — de la céramique, des fusaïoles, des outils agricoles, des parures, des monnaies sont portés et décrits dans un catalogue.

La grande masse du matériel archéologique est datée du IX—XIe s. et un petit nombre des trouvailles remonte à la Basse antiquité.

Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е.

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА

Названието камея е създадено едва през XIII в. за означаване на изработените в релеф паметници на глиптиката.[1] По отношение на хилядолетната история на глиптиката резбата в релеф върху камъка е сравнително младо изкуство. То се създава през елинистическата епоха, за да преживее своя втори голям разцвет през времето на Август. През II в. на н. е. камеи се срещат много рядко, а в следващия III в., както изобщо цялата глиптика, загубват значението си на модерно изкуство.[2]

Докато появата на гемите е свързана с практическата необходимост от печати, чиято употреба е тясно свързана с възникването на частната собственост, то камеите имали чисто художествено предназначение и били носени единствено като украшения.

Походите на Александър Македонски разкриват един неизвестен свят на разкош и неизчерпаем пзточник на богатства. Присъщата на елинизма страст към разточителство намерила отражение в направата на пищни накити от злато и скъпоценни камъни. За пръв път древна Елада видяла блясъка на прозрачновишневите гранати, меката тоналност на сардъра, синевата на морето в аквамарина, очарованието на карнеола. Необикновено голямото разнообразие от скъпи камъни откривало нови възможности пред глиптиката. Красотата на тези камъни се допълвала от прекрасната резба върху тях. Сега за пръв път се появяват и камеите, които означават нов етап в развитието на гръцката глиптика. За направа на камеи били използувани многопластни и многоцветни камъни. С голямо предпочитание се ползувал и намирал широка употреба индийският сардоникс.

Най-ранната известна камея произхожда от едно богато погребение в Южна Русия и се датира в III в. пр. н. е.[3] В Пантикапей са намерени цяла серия от златни пръстени с грамадни размери и тегло. Златният пръстен с бюст на Атина тежи 60 грама. Шлемът, косите и облеклото на богинята са изработени от злато, а лицето представлява камея от гранат. Подобни пръстени са известни от могилни погребения на Таманския полуостров.[4]

При наследниците на Александър Македонски Александрия и Антиохия станали главни центрове за производство на ювелирни изделия. Блестящ пример на глиптиката от това време са двете знаменити камеи Tasa Farnezze в Неапол[5] и камея Гонзаго в ленинградския Ермитаж.[6]

Римската епоха не внася нещо съществено ново по отношение на техниката в глиптиката. През републиканската и ранноимператорската епоха глиптиката запазва характера си на дворцово изкуство, но само няколко десетилетия по-късно се проявяват първите признаци на упадъка. Почти не се споменават имена на големи майстори. През късната империя пазарът се залива от евтини украшения. Произведенията на глиптиката проникват сред войнишките маси и широките кръгове на населението. Създават се многобройни работилници, пръснати по различните краища на империята, където произведените геми и камеи рядко надхвърлят рамките на занаятчийски произведения. Най-често употребявания камък за направа на камеи през тази епоха станал арабският сардоникс, а за геми — карнеолът. Студената сивота на сардоникса е намалила твърде много художествената страна на изображението.

От предримско време не е известно у нас да са намирани камеи. Тук обнародваме няколко камеи, случайно намерени при обработка на земята. Те произхождат главно от крайдунавските селища и се отнасят към един по-късен период от време. Изучаването на тези паметници у нас започва едва сега.[7]

След установяването на римското владичество в Тракия и Мизия и в резултат на настъпилата романизация в бита и културата на местното население се създали благоприятни условия за търговия с Изтока.[8] Изглежда, че главно от Сирия са били внасяни полублагородни камъни за нуждите на глиптиката[9], като по този начин в изработването на накитите бил използуван нов декоративен елемент.

1. Камея от сардоникс (обр. 1). Предполага се, че е намерена в Алмус (дн. Лом), сега в Народния археологически музей в София, инв. № 7956. Размери 17×10 мм. Основата на камъка е сиво-черна, а релефът — млечнобял, с блестящо полирана повърхност. Портретно изображение наляво на жена в млада възраст с грижливо изработена прическа. Косите, разделени на път, се спускат на едри вълни върху ушите. На тила те са сплетени и навити в хубав кок, който е отделен от останалата маса на косата чрез една дълбока линия. Очите са широко отворени. Челото и носът се сливат в една линия, която удължава профила и прави носа сплеснат. Цялото изражение е обвеяно от една класическа строгост. Това, което прави особено впечатление в този паметник и го отличава от известните такива, е необикновеното извиване на шията. Гравьорът е изнесъл напред раменете и главата чрез една грациозна извивка на шията, при което значително е издължил пропорциите. Раменете са покрити с богато нагънат плащ. Чрез няколко плитки линии майсторът е успял да предаде естествения път на материята. И макар като тип изображението да е заимствувано от гръцки оригинал и цялото изпълнение да е пропито от традициите на гръцката класика, в подробностите, в третирането на прическата то носи индивидуалното схващане на гравьора. Тук в същност се забелязва едно преливане на гръцката форма в римския портрет. От една страна, личи идеализация на образа, от друга — най-точно пресъздаване на някои портретни черти.

Изпълнението на релефа показва умението на един школуван майстор, комуто са добре известни традициите на гръцкото изкуство.

Иконографските особености и богатият нумизматичен материал позволяват сравнително точно датиране на камеята. Тя намира близко сходство със значителен брой паметници на скулптурата, глиптиката и нумизматиката. Подобна прическа е известна от женския императорски портрет от началото на II в. В този вид тя е засвидетелствувана в някои от монетните типове на Фаустина Млада.[10] Върху монети, сечени в Адрианопол,[11], Никея[12] и др., тя е представена с коси на едри вълни и висок кок от навита плитка. Типът на младата Фаустина създава цяла епоха в развитието на римския портрет.[13] Без да посочваме всички случаи, ще отбележим само, че нейната прическа оставя трайни следи в прическата на следващите императрици и изобщо в статуарната пластика. Отглас на тази мода са два великолепни женски портрета от музея в Кирене.[14] Косата е вчесана на път и прибрана назад в кок, а отпред — вълнообразно накъдрена. Въз основа на близки аналогии двата портрета от Кирене се датират във времето на Луцила.[15]

Няколко камеи от близък тип откриваме у Фуртвенглер,[16] Маршал[17] и Рихтер[18]. За нас от особена важност са две златни гривни, намерени в един гроб на некропола на Багинети, в древната столица на Грузия[19] (обр. 2). Гривните са украсени с две почти еднакви камеи от сардоникс с женски бюст. Тук прави впечатление поразителното сходство както по отношение на типа, така и по отношение на техниката на изпълнение. Прическата е третирана по начин, съвсем близък до този на нашата камея. Раменете са покрити с плащ, чиито дипли са предадени с плитки линии, които следват естествените гънки на дрехата. И все пак стилът показва художественото виждане на различни майстори. Формите при камеите от Багинети са по-сочни, лицата са закръглени, челото — изпъкнало и ниско. Изображението обхваща и бюста. Позовавайки се на комплекса от находки, авторката датира камеите в III в. на н. е.

Както вече обърнахме внимание, нашата камея е третирана в стила на гръцката класика. И това не е случайно. В епохата на Антониите портретната пластика се е намирала под силното влияние на скулптурата от IV в. пр. н. е.[20] Този период се характеризира с все по-осезателното проникване на провинциални елементи в официалното римско изкуство.[21]

Примерите, на които се позовахме, в поголямата си част произхождат от източните

● *Обр. 1. Камея от сардоникс от края на II в. на н. е. Fig. 1. Camée en sardonyx de la fin du IIe s. de n. è.*

● *Обр. 2. Златни гривни с камеи от некропола на Багинети, Грузия. Fig. 2. Bracelets en or avec des camées de la nécropole Bagineti en Géorgie*

● *Обр. 3. Камея — женски бюст от Нове. Fig. 3. Camée — buste de femme de Novae*

● *Обр. 4. Камея — женски бюст от Нове. Fig. 4. Camée — buste de femme de Novae*

● *Обр. 5. Камея от ахат-оникс с глава на момиче; намерена в Нове. Fig. 5. Camée en agate-onyx avec tête de jeune fille; trouvée à Novae*

● *Обр. 6. Камея в златна рамка от Силистра. Fig. 6. Camée dans un cadre en or de Silistra*

● *Обр. 7. Златни обеци с камеи от Силистра: а) лицева страна; б) обратната страна. Fig. 7. Boucles d'oreilles en or avec une camée, de Silistra: a) face; б) dos*

● *Обр. 8. Камея с портрет на император; намерена в Созопол. Fig. 8. Camée avec l'effigie d'un empereur; trouvée à Sozopol*

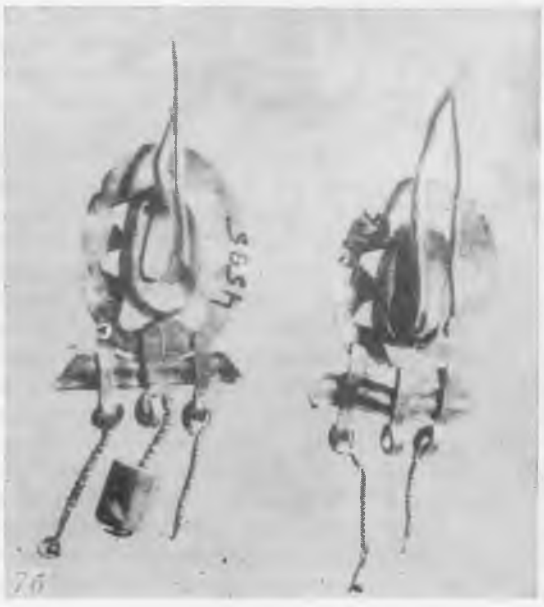

провинции. Нашата камея се свързва иконографски с този кръг от паметници и не може да бъде датирана по-късно от края на II в. на н. е.

Новата вълна и мода в женската прическа, която оставя дълбоки следи в изкуството на целия III в., ще проследим в следващите няколко примера, които отразяват развитието и особеностите на женския портрет в глиптиката от нашите земи през тази епоха.

2. Камея от двупластен сардоникс с трапецовидна форма (обр. 3). Народен археологически музей в София, инв. № 8077. Намерена е в Нове. Размери: 11×10×6 мм. Основата е сиво-синя, повърхността — млечнобяла. В горния пласт е моделиран във висок релеф бюст на млада жена надясно. Косите са прибрани назад, без да достигат раменете. Свободно отпуснатите им краища са сплетени в плитка, която е вдигната нагоре до върха на главата. Челото е ниско и малко изпъкнало. Очите са широко отворени и релефно очертани. Носът е отчупен, устните свити. Малка заострена брадичка. Лицето е с млади сочни форми и закачливо изражение. Раменете са тесни. Жената е облечена в хитон и мантия, обточена по края с шевица от успоредни зигзаговидни линии. По периферията камъкът е олющен.

Камеята е изработена в характерните за III в. стил и техника. Изпълнението на релефа е доста примитивно и издава местен непохватен майстор. Той е твърде несръчен в предаването на отделни движения на тялото. Без да излиза извън рамките на широко разпространените по това време украшения, камеята се отличава с някои интересни детайли. Докато лицето е съвсем сумарно третирано, то дрехата е означена с някои характерни подробности.

Модата косите да покриват изцяло ушите води своето начало от фризурата на Юлия Домна, т. нар. Helmfrisur.[22] С малки, незначителни промени тази мода запазва своя характер през целия трети век. Нещо повече, портретите на Юлия Домна определят художествената насоченост в женската портретна пластика. Но във времето на Плавтила едно ново течение в модата изтласква тежката и свързана с толкова иронични коментарии мода на знатната сирийка. Разделена на път на едри вълни или свободно пусната, цялата маса на косата е сплетена в дебела плитка и навита в плосък кок, закрепен на тила. Постепенно в следващите десетилетия кокът отпада като елемент на прическата. Косите, опънати или на леки вълни, покриват отчасти ушите или пък ги оставят съвсем открити. Сплетената коса в единична или двойна широка плитка покрива темето, като се придвижва все по-високо към челото. От времето на Транквилина, жената на Гордиан III, високо вдигнатата нагоре плитка е господствуваща в модата.[23] Тази мода дотолкова се разпространява, че става съвсем трудно по прическата само да бъдат различени портретите на Отацилия Севера, Етрусцила, Салонина.[24] Тя намира дълбок отглас в частния портрет от това време. Прическата при камеята от Нове показва една разновидност. Краищата на косата, която свободно пада до раменете и покрива ушите, са сплетени в плитка, която в основата си е навита, както при прическата на Плавтила, без да образува характерната за този случай форма на Helmfrisur. Краят на плитката е изтеглен нагоре до върха на главата, както при фризурата на Транквилина. Без да познава достатъчно официалния портрет, гравьорът вмъква в прическата елементи от по-старата и елементи на налагащата се нова мода, като по свой маниер типизира портрета.

Камеята от Нове намира аналогия в многобройни първокласни паметници на античната скулптура. Този тип е много разпространен и в глиптиката, което ни дава основание да я датираме в средата на III в. на н. е. Една подробност в облеклото ни подсказва, че гравьорът е имал за модел не обикновена дама, а знатна или императрица. Тя е облечена в тържествена празнична дреха със златотъкани шевици, каквито са могли да носят само знатните. В своята студия „Insignien und Tracht der römischen Kaiser“[25] Алфьолди изтъква, че носенето на тържествена дреха почива на една по-стара традиция, създадена през републиканската епоха. По време на големи тържества и театрални представления Август и неговите приемници са се явявали в пищно празнично облекло, т. нар. toga picta. Император Домициан присъствувал по право на сенатските заседания в toga picta.

Подобно на своя съпруг императрицата в знак на царственото си положение също така имала право да носи триумфална дреха, т. нар. saum, или, както още се нарича, ricinium. Докато тогата на императора била пурпурна или златотъкана, то саумът на императрицата бил украсен само с две широки, обточващи го до долу златотъкани шевици. Как е изглеждала тази богата дреха, дава представа една статуя на императрица, наме-

рена в Карнунтум.[26] Тогата, която достига почти до глезените, е украсена с двойни шевици, изпълнени с меандров орнамент. Върху един дървен медалион от Египет,[27] темпера, в хубава пастелна гама, са изобразени Септимий Север, Юлия Домна и техните малолетни синове Гета и Каракала. Всички членове на императорската фамилия са облечени в празнични мантии. Мантиите на Септимий Север и Юлия Домна са украсени с широки златотъкани шевици. Предполага се, че художникът е отразил един официален акт, а именно пребиваването на Септимий Север в Египет през 211 г. като триумфатор.

Върху един стъклен медалион от Brescia е представена в тържествена дреха една знатна дама с двете си деца. И тримата са облечени в богато украсени мантии.[28]

В празнична дреха са изобразени върху монети Магния Урбика, Галерия Валерия, Флавия Фауста и др. Този официален тип е намерил отражение в скулптурата и живописта. Нашата камея показва, че той не е бил чужд и на глиптиката. Какво събитие е послужило като идея за създаването на такава камея, трудно бихме могли да кажем, но от приведените примери имаме пълното основание да предполагаме, че и нейното изработване е свързано с ознаменуването на някакво особено събитие.

3. Същите стилови особености показва следващата к а м е я (обр. 4), намерена също в Нове. Народен археологически музей, София, инв. № 4210. Върху двупластен сардоникс с трапецовидна форма е гравиран във висок релеф бюст на жена надясно. Повърхността е полирана. Размери: 16×10×4,5 мм. Гладко причесаната назад коса е сплетена в дебела плитка, която покрива ушите и част от лицето. На тила тя е нагъната, а краят ѝ е вдигнат високо до върха на главата. Носът се слива с линията на челото, устните са свити. Малка брадичка. Очите са изпъкнали, изражението на лицето е студено. С няколко вдълбея и с помощта на светлосянката гравьорът е предал формата на бюста. Изпълнението е графично и е лишено от всякакво изящество. Стилът на прическата и техническото изпълнение датират камеята към средата на III в.

4. Следващата к а м е я от Нове представлява глава на момиче (обр. 5). Народен археологически музей, София, инв. № 8078. Тя разкрива нови черти и стилови особености в глиптиката от нашите земи. Изработена е от ахат-оникс. Горният пласт с цвят на слонова кост е запълнен от плоския релеф. Изображението няма фон. Основата е по-малка от релефа. Размери: 10×15×6 мм. Косите, опънати на челото, са прибрани назад и сплетени във вид на широка лента, която достига до върха на главата. Ушите са открити. Лицето е много изразително. Устните имат характерна извивка. Върху едва притворените уста лежи лека усмивка. Веждите са очертани със сигурни линии, ресниците са издължени. Брадата, добре заоблена в мек овал, е издадена малко напред, носът е леко извит. Много пестеливо, само с няколко линии, които подчертават особеностите на очите, носа, брадата, е постигнато търсеното художествено въздействие. Ние имаме пред себе си един рядко своеобразен портрет, наситен с жизнерадостно настроение и топлота. Прическата, опростена и лишена от всякакви живописни ефекти, не обеднява, а, напротив, подчертава красотата и естествения чар на младежката възраст. Тази прическа ни е позната от портретите и монетните образи на Херения Етруссила, Отацилия и Салонина.[29] Това обстоятелство ни позволява да датираме портрета върху камеята от Нове в средата на III в. на н. е.

5. К а м е я от двупластен сардоникс с трапецовидна форма, в антична златна рамка, намерена в Дуросторум (дн. Силистра) (обр. 6). Народен археологически музей, София, инв. № 2300. Размери заедно с рамката: 26,5×18×7 мм; само на камеята: 21×14×7 мм. Долният пласт е сиво-син, а горният — млечнобял. Повърхността е блестящо полирана. Запазена добре. Представен е бюст на жена надясно. Облечена е в хитон. Гънките са набелязани от движението на иглата. Пластичното моделиране е заменено с плоскостно. Косите са прибрани в характерната за първата половина на III в. Helmfrisur. Отпред са опънати към лицето, като оставят ушите открити, а отзад са сплетени в дебела плитка, достигаща почти до раменете. Очите са изпъкнали. Носът е широк и малко сплеснат. Устните са свити, брадата е заоблена, но леко скосена. Остротата на погледа придава известна строгост на изражението. Изпълнението носи белезите на местен стил със занаятчийски характер. Точна, но схематична изработка. Типът е популярен и често се среща в произведенията на глиптиката. Един много близък паралел е известен от Romula,[30] Румъния, където цялото изображение е трактувано по един съвсем близък маниер.

Особеностите на прическата ни връщат към времето на Ания Севера, Юлия Паула,

Юлия Мамея, Етрусцила. Освен фризурата, златната рамка, в която е поставен медалионът, подпомага датирането на камеята в 30—40 години на III в. на н. е.[31]

6. Две златни обеци с камеи от Дуросторум (обр. 7). Народен археологически музей, София, инв. № 4595. Обеците имат овална форма. В долната част на ажурния щит е прикрепена продълговата пластинка, на която са били окачени по три пандантива, завършващи с призми от зелена стъклена паста. От тях сега е запазена само една призма на едната обеца. При втората, заедно със стъклените висулки, са изпаднали и два от пандантивите. В средата на ажурната рамка на всяка една от обеците е поставена камея от сардоникс-бюст на жена, облечена в хитон. Косите, опънати назад, достигат до раменете в обичайната за епохата прическа. Изпълнението и на двете камеи показва примитивен занаятчийски стил. Обеци с такава форма и техника на изпълнение са намерени на много места и са добре датирани в средата на III в. на н. е.[32]

Съвсем близки паралели са известни от римските селища на север от Дунава и от Южна Русия.[33]

Камеите, които разглеждаме в настоящата работа, по своето изпълнение в общи линии отразяват развитието на глиптиката през първата половина на III в. на н. е. Те са били изработени съобразно с изискванията на местното население. Самата изработка е доста груба и без съмнение е проява на един местен стил и вкус, макар майсторите да са се придържали към образци, създадени в големите производствени центрове. Това обстоятелство несъмнено допринася за създаването на едни и същи форми, които откриваме в различните, често пъти отстоящи на голямо разстояние една от друга, провинции. В своето развитие провинциалната глиптика, както и другите художествени занаяти, изпитва влиянието на много фактори. На първо място ѝ оказва влияние столицата със своята мода и художествени направления, а след това местните традиции и особености. Всяка област внася нещо специфично свое, изразено в сюжети, етнографски подробности, стил форма и пр.

През II—III в. гемите и камеите образуват една твърде многобройна група паметници от нашите земи, в която, колкото и да е трудно, поради естеството на самите паметници могат да се открият някои местни особености. Те се крият във формата на камъка, в моделирането на лицето и преди всичко в стила. Ако съпоставим някои от камеите, ще видим голямото стилово сходство, което ги обединява. В композиционно отношение камеите от Нове (обр. 3, 4) и тази от Дуростум (обр. 6) показват един и същ начин на оформяване на камъка. Основата има форма на трапец. Релефът, макар и да е подчинен на една иконографска схема, съдържа редица елементи, които показват някои интересни моменти. Пластичното моделиране се измества от плоскостно. Детайлите са предадени графично с помощта на плитки линии, вдълбани в камъка. Лицата са закръглени, челата малки, устата с характерна извивка, брадата заоблена и леко издадена напред. Този начин на оформяне на брадата откриваме в един мъжки портрет върху камея от Созопол (обр. 8). Сравнен с портретната глава на момиче от Нове (обр. 4), той показва такова стилово сходство, щото се налага мисълта за един и същи художествен център, в който те са били изработени. Гравьорът е използувал графичния метод, за да очертае изображението. С две издължени линии той предава веждите и ресниците. По един маниер, характерен и за двата паметника, е оформен профилът—малко изпъкнало чело, широк и леко изгърбен нос, малка брада.

Камеята от Созопол, върху която е гравиран бюст на император, предлага и други интересни подробности. Тогата на императора е украсена с шевица, изпълнена със зигзаговиден орнамент така, както и саумът на жената от споменатата камея от Нове (обр. 3), където дрехата е по-богато нюансирана.

Тези особености подсказват, че споменатите паметници принадлежат на един и същи художествен център. За стиловата общност на сравняваните паметници твърде много допринася и третирането на прическата, която при нашите примери предлага една вариация на официалната мода (обр. 3, 4).

Отличителното в художественото изпълнение на тази група е плоскостността и ескизността. Тази стилова черта ние откриваме и върху по-широк кръг от паметници на глиптиката, което ни кара да смятаме, че това е една от особеностите на глиптиката в Тракия и Мизия. Релефът е предимно опростен. При цялата схематичност на глиптиката от тази епоха нашите паметници имат своя физиономия, която ги отличава от известните геми и камеи в съседна Дакия или пък от тези от по-далечна Грузия. Липсата на публикации на материали от Югославия и Унгария не ни дава възможност да проучим характера на находките в тези страни.

Стилът дава облика на художествения център, какъвто с голяма вероятност трябва да търсим на територията на Тракия или Мизия. Ние имаме голямо основание да предполагаме, че в Нове е имало работилници за ювелирни изделия. Там трябва да е произведена и камеята с императорски портрет, намерена в Созопол. Досега по различни поводи е отбелязвано, че от Нове са намерени най-голям брой паметници на глиптиката. Но на техния стил, сюжети, техника не е обръщано специално внимание. Една група от камеи, произхождащи от Рациария, поставя също така някои интересни въпроси относно стила и особеностите на изпълнението, на които ще се спрем по друг повод.

През III в. глиптиката навлиза широко в народния бит. Провинциалните работилници са мястото, където официалното изкуство се пречупва през вкуса и традициите на местното население и приема нов облик.

Изучаването на тези паметници поставя и друг интересен въпрос. Наличието все пак на такъв значителен брой камеи с женски портретни изображения едва ли може да бъде случайно. Всички те са намерени в селища, разположени по долнодунавската граница (лимес). От същите селища произхождат още значителен брой геми и камеи, но не са още обнародвани и не могат да бъдат използувани в настоящата работа.

След установяването на римското владичество в Тракия и Мизия тези земи били използувани за нападателната дейност на Римската империя на север и за попълване на легионите с нова войска. Ето защо римските императори полагали големи грижи за укрепването на своята власт в новообразуваните провинции. Този милитаристичен дух, който дава облика на цяло столетие, охарактеризирано като време на войнишките императори, оставя дълбок отпечатък във всичките области на живота на империята. L'Orangue[34] отбелязва, че прическата, която е създадена през късносеверовата епоха и господствува с малки промени през целия III в., не е случайна. Тази Helmfrisur е отражение на войнишкия дух, при който всеки държавен служител и гражданин е същевременно и воин. Характерът на прическата и модата е само една от многобройните прояви на този дух. При това не бива да се забравя активната роля на жената в политическия живот в империята. Този авторитет, почиващ на една традиция, създадена още в първите векове на Римската империя,[35] бил ярко демонстриран в двора на Антонин Пий и Септимий Север. Той не изчезнал и по-късно, защото и тогава жената не се оттегля от политическия и обществен живот, напротив, активно участвува в политическата програма на управляващата партия.

Струва ни се, че това широко производство на украшения с портрети на императори или по техен тип през III в. на н. е. не е било само модно увлечение. По-скоро модата е била създадена, за да служи на определени политически цели, като съдействува за утвърждаването на авторитета и дейността на императора и неговите приближени.

[1] L. Rocchetti, Enciclopedia dell'arte antica, Roma, II, 288.

[2] A. Furtwängler, Die antiken Gemmen, Leipzig — Berlin, I, 1900, стр. 359.

[3] М. И. Максимова, Резные камни, Античные города Северного Причерноморья, М. — Л., 1955, I, стр. 442, табл. 5, 6.

[4] Пак там, стр. 442.

[5] A. Furtwängler, цит. съч., стр. 253—256, табл. LVI.

[6] М. И. Максимова, Камея Гонзага, Памятники Государственного Эрмитажа, Ленинград, I, 1924, стр. 13.

[7] А. Димитрова, Геми-амулети с гностически изображения, Археология, 1968, кн. 3, стр. 24—28.

[8] М. Тачева-Хитова, Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културен живот на Долна Мизия и Тракия (I—III в. от н. е.). Автореферат, Велико Търново, 1969, стр. 2—10.

[9] Б. Филов, Римското съкровище от Николаево, ИАД, IV, 1914, стр. 44—45.

[10] M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, Berlin, 1939, табл. 34—38.

[11] E. Babelon, Th. Reinach, Monnaies grecques d'Asie Mineure, Paris, I_3, табл. LXXI, 423, 28, 27.

[12] Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, София, 1912, табл. XIX, 10; B. Pick, Die Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1898.

[13] J. J. Bernoulli, Römische Ikonographie, Die Bildnisse der römischen Kaiser, Stuttgart — Berlin — Leipzig, 1894, II_2, табл. LIV.

[14] E. Rosenbaum, A Catalogue of Cyrenaikan Portrait sculpture, London, 1960, стр. 69.

[15] G. Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums, Berlin — Leipzig, 1936, III, стр. 156—157, табл. 64, № 560; табл. 65, № 582a; За паметниците от същото време вж.: C. Blümel, Römische Bildnisse, Berlin, 1933, стр. 35, табл. 54, R 84; A. Hekler, Portraits antiques, Paris, 1913, стр. 36, табл. 287.

[16] A. Furwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin, 1896, 11111.

[17] M. A. Marshall, Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, London, 1907, стр. 31, табл. V, 186. Пръстен с камея, която според формата на пръстена се датира в края на II в. Подобна камея Righetti отнася към времето на Криспина: Gemme e cammei collezioni comunali, Roma, 1955, стр. 44, № 112, табл. II, 8

[18] G. Richter, Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman, Roma, 1956, стр. 107, табл. LIX, 489.

[19] М. Н. Лордкипанидзе, Геммы государственного музея Грузии, II, Тбилиси, 1958, стр. 106, табл. II, 7, 8 от Багинети, саркофаг № 1.

[20] О. Вальдгауер, Этюды по истории античного портрета, Ленинград, 1938, стр. 245.

[21] П. Н. Шульц, Одно из течении в портретной скульптуре Антониновской эпохи. В сб.: Античный портрет, Ленинград, 1929, стр. 94.

[22] J. J. Bernoulli, Römische Ikonographie, II_3, стр. 96—108, 155; K. Wessel, Römische Frauenfrisur von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit, AA, 61/62, 1946/1947, стр. 62—64.

[23] Steiniger, Haartracht und Haarschmuck, RE, VII, 2, k. 2141.

[24] K. Wessel, цит. съч., стр. 66; J. J. Bernoulli, цит. съч., стр. 137—140.

[25] A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, RM, 50, 1935, 1—2, стр. 25.

[26] A. Alföldi, цит. съч., стр. 27, обр. 1.

[27] K. Neugebauer, Die Familie des Septimius Severus, Die Antike, XII, 156, 157; G. Haufmann, Roman Art, Milano, 1964, табл. XLVIII.

[28] J. M. C. Toynbee, The Art of The Romans, London, 1965, стр. 129—130.

[29] B. M. Felletti-Maj, Iconografia romana imperiale, II, Roma, 1958, стр. 163, табл. XXII.

[30] D. Tudor, Pietre gravate de la Romula, Apulum, VI, 1967, стр. 208; D. Tudor, Oltenia Romana, Bucureşti, 1968, стр. 114, обр. 34.

[31] V. Scrinari, Le donne dei Severi nella monetazione dell'epoca, Bolletino della commissione archeologica comunalle di Roma, LXXV, 1953, кн. I—IV.

[32] Б. Филов, цит. съч., стр. 40, обр. 12, 13.

[33] Отчет императорской археологической коммисии за 1892, С.-Петербург, 1894, стр. 101—102, № 69; Отчет императорской археологической коммисии за 1902, С.-Петербург, стр. 43, обр. 74.

[34] H. L'Orangue, Der subtile Stil. Eine Kunstströmung aus der Zeit um 400 nach Christus, Antike Kunst, 1961, кн. 2, стр. 71.

[35] M. L. Vollenweider, Les portraits romains sur les intailles et les camées de la collection Fol, Genava, NS, IX, стр. 48.

Camées à portraits de femmes de la première moitié du IIIe s. de n. è.

A. DIMITROVA

(Résumé)

On n'a pas découvert jusqu'à ce jour en Thrace et en Mésie des camées de l'époque pré-romaine. Quelques camées qui font l'objet de cette publication proviennent des sites du long du Danube, et à l'exception d'une seule sont datées de la première moitié du IIIe s. de n. è.

La camée en sardonyx est supposée avoir été découverte à Almus (actuellement Lom) (fig. 1). Sa surface est polie et brillante. C'est le portrait d'une femme avec les traits du visage d'une beauté classique et une coiffure très soignée qui rappelle Faustine la jeune. Les cheveux sont serrés dans un chignon. Par une courbe gracieuse du cou le graveur a uni au premier plan les épaules et la tête en allongeant ainsi sensiblement les proportions. Les épaules sont couvertes d'une cape à larges plis. Les particularités iconographiques et les nombreux parallèles permettent de dater cette camée de la fin du IIe s. de n. è.

Le groupe suivant comprend trois camées découvertes à Novae (fig. 3, 4, 5), une dans un cadre en or de Durostorum (fig. 6) et deux boucles d'oreilles en or avec des camées du même endroit (fig. 7).

Au IIe—IIIe s. les gemmes et les camées forment un groupe très nombreux de trouvailles de ce genre dans nos terres et on peut y découvrir, malgré la nature de ces objets, certains traits particuliers locaux. Ils consistent dans la forme donnée à la pierre, dans le modelage du visage, dans le traitement de la coiffure, et la préférence pour certaines formes de style et de technique. La facture artistique de ce groupe se distingue par une exécution plate et ébauchée. Le relief est simplifié à l'extrême. On peut supposer qu'il y avait à Novae un atelier de bijouterie. Il a été relevé à plusieurs reprises qu'on y a découvert des gemmes et des camées en grand nombre, sans cependant attacher une importance particulière au sujet et à la technique.

Au IIIe s. c'est dans les ateliers provinciaux que l'art officiel s'adaptait aux goûts et aux traditions de la population locale et que l'on créait un art provincial avec un style qui lui est propre.

Le grand nombre de camées à portraits de femmes découvertes en Thrace et en Mésie s'explique par le rôle important joué par la femme dans la vie politique de l'Empire et le prestige dont elle jouissait.

Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък

РУМЕН КАТИНЧАРОВ

Разкопките на селищните могили, проведени през последните години у нас, дадоха богат и разнообразен археологически материал, който ще допринесе за една по-цялостна характеристика на живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в нашите земи. Обаче сведенията, които ни дават възможност да се запознаем по-пълно с духовния живот на тогавашните хора, са все още оскъдни. Затова всяка нова находка, която ни позволява да разширим нашите знания за техните култове и религиозни вярвания, предизвиква оправдан интерес. От този вид паметници първостепенно значение имат пластичните човешки изображения. Те са били изработвани от глина, кост, мрамор, злато. С мраморните фигурки, намерени у нас, са се занимавали Ан. Чилингиров,[1] Р. Попов,[2] В. Миков,[3] Г. Георгиев[4] и А. Радунчева.[5] Разгледаните от тях статуетки се отнасят към енеолитната (каменно-медна) епоха.

През 1968 г. при системните разкопки на селищната могила в гр. Казанлък в седмия строителен хоризонт на неолитния културен пласт се разкриха основи на разрушено жилище на дълбочина 1,95 м, мерена от повърхността. В жилището се намериха голям брой късове от глинени съдове: плитки паници с удебелен навътре ръб на устието, цилиндрични паници с право устие, съдчета, украсени с плитки канелюри, ниски и високи кухи дъна, цилиндрични и конусовидни крачета, фрагменти от култови масички и значителен брой цели и фрагментирани оръдия на труда, изработени от камък, кремък и кост. Между тези находки се откри и една мраморна фигурка, която е предмет на настоящата публикация (обр. 1). Принадлежността ѝ към този хоризонт и към инвентара на жилището не предизвиква никакво съмнение, тъй като основите на разрушеното жилище бяха покрити с ненарушен от изкопи и ями слой от жълто-зелена силно трамбована пръст—основа на по-горния строителен хоризонт.

Статуетката е изработена релефно от висококачествен среднозърнест бял мрамор и представя необлечена човешка фигура със забележително удължени пропорции. Запазена е само горната част на тялото до корема. Главата и краката липсват. Запазената част е достатъчно свидетелство за дълбоко реалистичния маниер на изпълнение. Тя е моделирана с изключително за времето си пластично майсторство.

Слабо наклонените рамене преминават в ръце, предадени с овален релеф, слабо издигащ се над гърдите и корема. Двете ръце са свити в лактите — лявата под остър ъгъл така, че китката на ръката лежи на дясната страна на гърдите, а дясната почти под прав ъгъл, като пръстите на ръката лежат на лявата страна на корема. Лявата ръка се отличава със своята пропорционалност. Петте пръста са предадени релефно посредством врязани линии, при което трябва особено да отбележим тънкото и правилно предаване на китката, в това число и извивката на палеца (обр. 3). При дясната ръка пропорционалността е леко нарушена. Нейната мишница (brachium) е удължена и малко превишава дължината на мишницата на лявата ръка, докато предмишницата (antebrachium) е скъсена. На дясната ръка китката е също така моделирана с голяма вещина, но са предадени само четири пръста. Положението на ръцете показва едно по-голямо раздвижване, обаче както при всички неолитни мраморни фигурки, така и тук те не са отделени от тялото, с което запазват еднородната затвореност на фигурката. По-широката горна част на тялото силно подчертава тънката и изящна талия. Анатомическата точност при предаването на човешкото тяло и поразителната пропорционалност на статуетката много ясно се проявява и при моделирането на гърба (обр. 2). Реалистично е предадена леката заобленост и S-овидната извивка на гърба. Гръбначният стълб е означен с ясно изразена врязана линия. Ръцете откъм гърба са подчертани с леко вдлъбнати линии, при което на дясната ръка линията е по-

1

2

● *Обр. 1. Мраморна фигурка от гр. Казанлък (откъм лицето). Fig. 1. Figurine en marbre de la ville de Kazanlăk (côté face)*
● *Обр. 2. Мраморна фигурка от гр. Казанлък (откъм гърба). Fig. 2. Figur.ne en marbre de la ville de Kazanlăk (côté dos)*

дълбока; тя започва от рамото и достига до лакета, а при лявата е само загатната под рамото. По този начин и при гърба изразително е предадено различието в положението на ръцете отпред.

За общите пропорции на статуетката свидетелствуват размерите на отделните части на тялото: височина от шията до талията 0,037 м, дължина на мишницата на лявата ръка 0,020 м, на предмишницата 0,026 м, дължина на мишницата на дясната ръка 0,024 м, на предмишницата 0,019 м, ширина при раменатa 0,029 м, диаметър на талията 0,016 м и дебелина 0,015 м.

Както у нас, така и в съседните страни досега не е открита мраморна фигурка от неолита, изработена с такова майсторство и реализъм.

Няколко мраморни антропоморфни статуетки са намерени на територията на Югославия,[6] но те представят съвсем стилизирано човешко тяло. По-голям е броят на неолитните мраморни фигурки, открити в Тесалия,[7] но и тяхната изработка е доста небрежна и схематична.

Подобна схематична трактовка е характерна и за миниатюрните мраморни фигурки намерени в Румъния, които се отнасят към културата Хаманджиа[8] (втората половина на V хилядолетие пр. н. е.).

Отсъствието на главата и краката ни затруднява извънредно много при определяне пола на нашата фигурка. Заради това ние ще се спрем по-подробно на положението на ръцете, което не е случайно хрумване на първобитния скулптор. По всяка вероятност това е жест, който има символично значение.

При най-добре моделираните глинени фигурки от Тесалия и по-специално от Сескло ръцете са поставени хоризонтално под гърдите[9] — поза, характерна за ред женски божества на Древния Изток, които без съмнение имат за прототип началния образ на богинята майка, почитана от първите земеделско-скотовъдни племена. Освен през неолита фигурки с този жест се срещат и през енеолита, и то на една обширна територия, която освен Балкано-Дунавските земи включва и Днепро-Днестровската област (триполската култура).[10] Наред с тези срещаме и фигурки, чиито ръце лежат върху горната част на

коремната област или са насочени към половите органи.[11]

Авторите, които разглеждат човешките фигурки с ръце, поставени на гърдите или върху корема, тълкуват тези жестове като символ на плодородието. Тези статуетки те определят като женски.

Мраморната фигурка от гр. Казанлък е първата засега известна находка от неолита, където тези две различни положения на ръцете са представени заедно. Лявата ръка е върху гърдите, а дясната на корема. Това ни дава основание да считаме, че и тук е изобразено женско тяло, символизиращо плодородието. Отсъствието на един съществен елемент от персонификацията на женското божество като гърдите не трябва да ни смущава, тъй като са ни известни мраморни фигурки, на които гърдите не са означени, но полът им е ясно определен като женски.[12]

Подобен жест с известно изменение в положението на едната ръка, насочена вече към половия орган, срещаме много по-късно, едва през старожелязната епоха, при бронзовата статуетка от Novilara,[13] където дясната ръка лежи върху гърдите, а лявата е насочена към половите органи. Тази поза става особено любима през класическата епоха при някои изображения на Афродита. Но тук вече този жест е изгубил първоначалното си значение като символ на плодородието. С право L. Franz счита, че тази поза е отражение на едно ново чувство — чувството за свян.[14]

● *Обр. 3. Мраморна фигурка от гр. Казанлък — естествени размери: а) лице, б) гръб, в) профил. Fig. 3. Figurine en marbre de la ville de Kazanlăk (grandeur naturelle): а) face, б) dos, в) profil*

Както вече споменахме, антропоморфните фигурки през неолита и енеолита се срещат на обширна територия (Мала Азия, Егейския свят, Балкано-Дунавските земи, Днепро-Днестровската област и др.).[15] Човешките изображения в тези области имат редица общи белези, които съвсем правилно повечето изследвачи приемат като израз на общия произход на идеята за плодородието, въплътена в женския образ.[16] Тук трябва да подчертаем, че в различните области има по нещо специфично, което отличава фигурките една от друга. При разглеждането на човешките статуетки у нас Р. Попов,[17] В. Миков[18] и Г. Георгиев[19] ясно са разграничили някои от характерните белези на човешките изображения, които ги отличават от тези, намерени в Егейската област. Идолната пластика в нашите земи през неолита и енеолита достига едно високо ниво и показва сравнително самостоятелно развитие. Нашата мраморна фигурка, открита в неолитния културен пласт на Казанлъшката селищна могила, който се датира към средата на V хилядолетие пр. н. е., изключва непосредственото влияние на цикладската мраморна пластика, отнасяща се към бронзовата епоха.

От различните строителни хоризонти на селищната могила в гр. Казанлък, принадлежащи на неолита, произхождат редица други предмети, изработени от мрамор: част от цилиндрична глава на антропоморфна статуетка, плитки панички, накити и амулети, факт, който ни дава възможност с положителност да твърдим, че разглежданата мраморна фигурка е изработена в самото селище. В подкрепа на това наше заключение се явява и наличието на палеозойски мраморни прослойки по южните склонове на

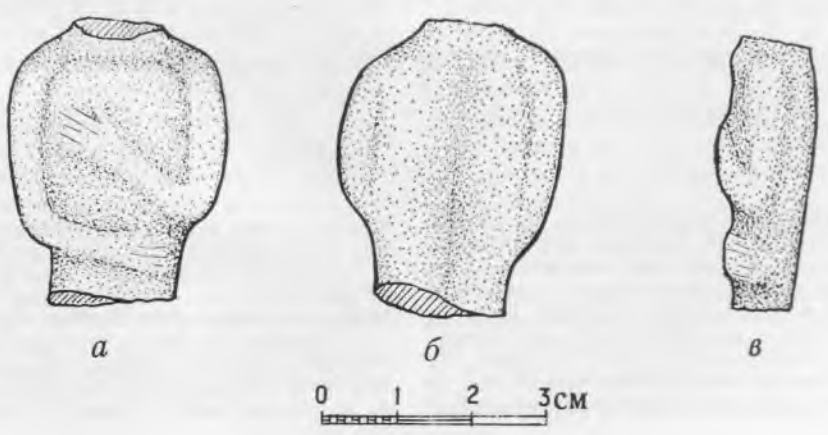

Стара планина,[20] които скали безусловно са били използувани от обитателите на това селище.

Доскоро се считаше, че мраморната пластика у нас е характерна само за енеолита (IV хилядолетие пр. н. е.). Откриването на мраморната фигурка в Азмашката селищна могила[21] и двата фрагмента от мраморни фигурки в Казанлъшката селищна могила позволиха да коригираме съществуващото досега мнение, че най-старата пластика на територията на България е глинената. Едновременно с глинените фигурки се появяват и мраморните, но те се срещат по-рядко. Тяхното изработване е много по-трудно, а и самият материал не е така лесно достъпен, както глината.

Мраморната фигурка, намерена в найдолния културен пласт на Азмашката селищна могила, който се отнася към неолитната културна група Караново I, е изработена от среднозърнест бял мрамор. Тя се отличава със схематичното си моделиране, със силно подчертана стеатопигия и определена примитивност. За разлика от нея фигурката от Казанлък, която е малко по-късна по време, със своя реализъм и великолепно пластично майсторство показва едно по-нататъшно развитие на мраморната пластика у нас и без съмнение открива нова страница в изучаването на изкуството на ранноземеделските племена, живели в нашите земи.

[1] An. D. Tshilingirow, Zwei Marmorfiguren aus Bulgarien, PZ, 1915, кн. 3/4, стр. 115—120.

[2] Р. Попов, Предисторически мраморни идоли, намерени в България, ИАИ, 1925, стр. 91 и сл.

[3] В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България, ИАИ, VIII, 1934, стр. 206 и сл.; В. Миков, Приноси към предисторическата епоха у нас, ИАИ, XII, 1938, стр. 386, обр. 164.

[4] Г. И. Георгиев, Мраморна статуетка от Благоево, Разградско, ИАИ, XIX, 1955, стр. 1—13.

[5] А. Радунчева, Мраморна статуетка на жена от Южна България, Археология, 1967, кн. 3, стр. 64—67.

[6] Д. Гарашанин, Неолитска камена пластика у Србији, Старинар, нова серија, кн. II, Београд, 1951, стр. 7—12.

[7] *Χρ. Τσούντας, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Δημηνίου καὶ Σέσκλου, Ἀθῆναι*, 1958, табл. 37_{1-6}.

[8] D. Berciu, Cultura Hamangia, vol. I, Bucureşti, 1966, обр. 30_4, $56_{2,3}$; Д. Берчу, Неолитна култура Хаманджа в България, Археология, 1963, кн. 1, стр. 7.

[9] *Χρ. Τσούντας*, цит. съч., табл. $32_{1,3}$ а, 4.

[10] С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА СССР, 38, 1953, стр. 229.

[11] D. Berciu, цит. съч., обр. 42, 43, 46.

[12] Р. Попов, цит. съч., обр. 2, 3, 4; В. Миков, Приноси към..., стр. 386, обр. 164; Chr. Zervos, L'art de la Crète, Paris, 1956, табл. 108 в; Chr. Zervos, L'art des Cyclades, Paris, 1957, табл. 38 и 40.

[13] M. Hoernes — O. Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1925, стр. 451, обр. 7.

[14] L. Franz, Zu den Frauenidolen des vorderasiatischen Kulturkreises, Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, LVI, 1926, стр. 404.

[15] Г. И. Георгиев, Мраморна статуетка от Благоево, Разградско, стр. 8 и цит. там лит.

[16] С. Н. Бибиков, цит. съч., стр. 237; Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 9.

[17] Р. Попов, цит. съч., стр. 102.

[18] В. Миков, Идолната пластика..., стр. 206, 212.

[19] Г. И. Георгиев, цит. съч., стр. 9.

[20] По сведение на доц. Ив. Борисов, за което му изказвам благодарност.

[21] Г. И. Георгиев, Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры, КСИА АН СССР, 106, 1966, стр. 9, обр. 3; G. J. Georgiev, Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien, Archaeologia Austriaca, 42, 1967, стр. 96, обр. 12.

Figurine en marbre du Néolithique de la ville de Kazanlâk

R. KATINČAROV

(Résumé)

Les fouilles effectuées dans le tell de la ville de Kazanlâk en 1968 ont livré un important matériel archéologique très varié qui porte les traits caractéristiques du Néolithique récent. Une figurine en marbre retient tout particulièrement l'attention. Elle est modelée avec un réalisme et une maitrise exceptionnelles pour la sculpture plastique de cette époque (fig. 1 et 2). Elle a été recueillie dans une habitation démolie appartenant au septième niveau de construction. Elle est en marbre blanc local à grains moyens et représente une femme nue avec des proportions du corps allongées d'une manière très perceptible. La tête et les jambes manquent. Dans cet état elle mesure 0,037 m de haut, a une largeur aux épaules de 0,029 m et un diamètre à la taille de 0,016 m.

La position des mains n'est pas due à une simple inspiration de maître primitif. C'est un geste qui a une signification symbolique. A la différence des figurines du Néolithique connues jusqu'ici dont les bras son

placés horizontalement sous la poitrine, ou bien sont posés sur le haut du ventre, dans cette figurine ces deux mouvements sont combinés, la main gauche repose sur la poitrine et la droite sur le ventre.

La représentation réaliste de le main gauche, dont les cinq doigts sont en relief au moyen de lignes incisées, fait impression. La manière très exacte dont sont rendus le poignet et la courbure du pouce retient tous particulièrment l'attention.

Cette trouvaille d'une figurine dans une couche Néolithique remontant au milieu du Ve millénaire av. n. è. montre qu'elle est bien antérieure aux idoles en marbre des Cyclades qui sont de l'âge du bronze

Aussi d'autres objets en marbre proviennent des couches du Néolithique de ce tell (une tête cylindrique de figurine, des petits vases, des parures et des amulettes) ce qui nous autorise de supposer que c'est une œuvre locale. Comparée à la figurine en marbre découverte ans la couche Néolithique du tell d'Azmak prés de la ville de Stara Zagora celle-ci de la ville de Kazanlâk montre un développement ultérieur de la sculpture en marbre du Néolithique et met en évidence une nouvelle page de la vie spirituelle et de l'art des tribus pastiorales et agricoles dans les terres bulgares.

Раннопалеолитни находки край гр. Никопол

НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ

От няколко години насам Археологическият институт и музей при БАН предприе системни изследвания на палеолитното находище до гр. Никопол. С разкопките през 1967 и 1968 г. се установи, че засега това е единственото находище[1] с най-ранни следи от съществуването на човека в нашите земи. То е третото по ред раннопалеолитно находище, открито на десния бряг на р. Дунав с много богат и разнообразен кремъчен материал. На този кремъчен материал очевидно не било обърнато особено внимание.

Първите кремъчни оръдия от палеолита са открити до гр. Русе (кв. Кулата — бивша Св. Петка) през 1925 г. от Я. Петрбок[2]. Последният погрешно ги отнася към ориняшката епоха. Типологическите и фаунистични данни обаче сочат, че те трябва да се датират към ашелската (долен пласт), а само по-горните пластове — към ориняшката епоха (?).

От второто раннопалеолитно находище, разположено на около 2 км източно от гр. Свищов, имаме сравнително повече, но доста еднообразни оръдия.[3] Поради това еднообразие, от една страна, и поради незначителността на материала в качествено отношение, от друга, тези две находища не даваха възможност да се постави на сериозна основа проучването на стария палеолит, особено на по-ранните етапи на неговото развитие.

Палеолитното находище до гр. Никопол с богатия си и разнообразен материал идва да попълни тези празнини, като хвърля нова светлина върху епохата, свързана с появата на човека в нашите земи.

Намерените кремъчни материали на брега на Дунав до гр. Никопол върху двата бряга на рекичката, която минава през града, показват, че ние се намираме пред едно от най-богатите засега палеолитни находища у нас.

Възможно е по-голямата част от културния пласт да лежи под водата на Дунав, който точно на това място, на около 4 км източно от устието на р. Осъм, прави остър завой (обр. 1).

Районът около града предизвиква особен интерес в морфологическо отношение. Тук виждаме високи, отвесно отсечени скали, прорязани от дълбоки, непристъпни долове, на около 150 м надморска височина. Няма друго място на българския бряг, предпазено от вятъра, където на сравнително толкова малко пространство да са издълбани в сложен лабиринт слепи долове, които се спускат стръмно към града и събират водата от пороищата, като измиват и отнасят скалния материал. На 13 август 1968 г., когато паднаха особено силни валежи, дъждовната вода от Съзлидере и притоците се събра, изпълни коритото и с мощна сила се разля, като на-

1

● *Обр. 1. Общ изглед на палеолитното находище до гр. Никопол. Fig. 1. Vue générale du site paléolithique prés de la ville de Nikopol*

водни центъра в долната част на Никопол при което бе разкрит и профилът на наслагите, в които преди всичко преобладава кремъчният материал.

По тая причина проучването на находището може да се извършва само през летните сухи сезони, когато водите на Дунав са значително спаднали и на брега се разкрива кремъчният материал.

Както през 1967, така и през следващата 1968 г. разкопките обхванаха около 50 кв. м площ в дясната страна от рекичката, непосредствено до брега на Дунав. Работи се средно с 10—12 души, като се стигна на дълбочина до 1,50 м. В резултат от тези разкопки се откриха сравнително малко, но особено интересни кремъчни оръдия. Всички са правени от местен кремък, което ни заставя да предположим, че за епохата това е едно от най-големите природни богатства за обитателите на този край.

Тук ще направим кратка характеристика на находките, които ще използуваме след това за датиране на целия комплекс. Трябва преди всичко да се отбележи, че сред оръдията почти липсват тънки и удължени пластинки. Не се срещат и мустерски и по-късни кремъчни остриета с типични за тази епоха форми и техника на изработка. Всички оръдия на труда и оръжия са правени от груби и надебелени отломъци със слабо изявени белези.

Кремъчният материал, от който са изработени оръдията, има восъчен цвят. Предпочитани са били тъмновосъчните кремъци с матови капковидни включения. Те са с дебела равномерна патина. На места е запазена, без да бъде отнета, естествената силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция или шупли, образувани при оформянето на конкрециите в льоса или в горнокредните варовици (мастрихта). Наред с едрите кремъчни конкреции или части от тях са използувани по-малки по размери късове от тъмновосъчен полупрозрачен кремък. Някои от кремъчните отломъци или по-едри късове са съвсем грубо очукани със слабо изострена предна по-тънка страна, като се запазват очертанията на първоначалната форма на кремъчното ядро.

Брадвообразни оръдия. Такова е кремъчното оръдие, представено на обр. 2. Дълж. 18,8 см, макс. шир. 13 см и деб. 5,7 см. Направено е от по-голям по размери кремъчен къс с доста широка и силно заострена

основа, пригодена за държане с ръка. Острието въпреки слабата още примитивна техника допълнително е обработено и плоско заострено. На повърхността е запазена силикатната кора.

Второто сравнително по-добре изработено кремъчно оръдие представлява един прекрасен брадвообразен екземпляр от типа Chopping-tool. В същност това е най-интересната форма, позната досега у нас (обр. 3). Направено е от тъмновосъчен кремък с матови капковидни включения, като цялата повърхност от двете страни е покрита равномерно с дебела патина. Особено добре двустранно заострена е предната част, където плоската и широка обработка придава вълниста повърхност на оръдието. На страничния ръб, по цялата негова дължина, вторично са отломени по-тънки люспи по края с цел да бъде изтънено и приспособено за рязане или разцепване на кост, дърво и други по-меки предмети.

Долната или тъпа елипсовидно надебелена основа е със затъпен ръб и е пригодена за по-удобно поставяне на дланта при държане с ръка. Острието има зигзаговиден профил върху страничния ръб и се приближава до полукръглите или овални двустранно обработени юмручни клинове. На места е запазена естествената силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция.

По формата и начина на изработка кремъчното острие от Никопол няма паралели в нито едно от палеолитните находища у нас. То е единственото и представлява уникална находка (макс. дълж. 12,9 см, шир. 10,2 см и деб. 5 см), свидетелстващо за една ранна фаза в развитието на стария палеолит. Подобни двустранни обработени кремъчни оръдия са известни от Бохемия (Чехия), открити от К. Жебера,[4] отчасти между кремъчните оръдия от Държов[5] (Румъния). Най-голяма прилика нашето оръдие има с тия от ранно-палеолитните находища в източните брегове на Черно море, Кавказ, Армения и другаде в Съв. съюз.[6]

В сравнение с посочените образци нашето кремъчно острие е по-широко, с правилно дъговидно изпъкнал ръб, но слабо нащърбен вследствие на по-продължителна употреба.

Останалите от този и други типове с едностранна и двустранна изработка оръдия са по-груби и лоши обработени с няколко последователни удари от всички страни, като острието е стеснено и образува малка плоска шийка с надлъжна брадвовидна форма подобно на типичните шелски юмручни клинове[7], които тук са редки.

Такова е кремъчното оръдие на обр. 4. Изработено е от надебелен кремъчен отло-

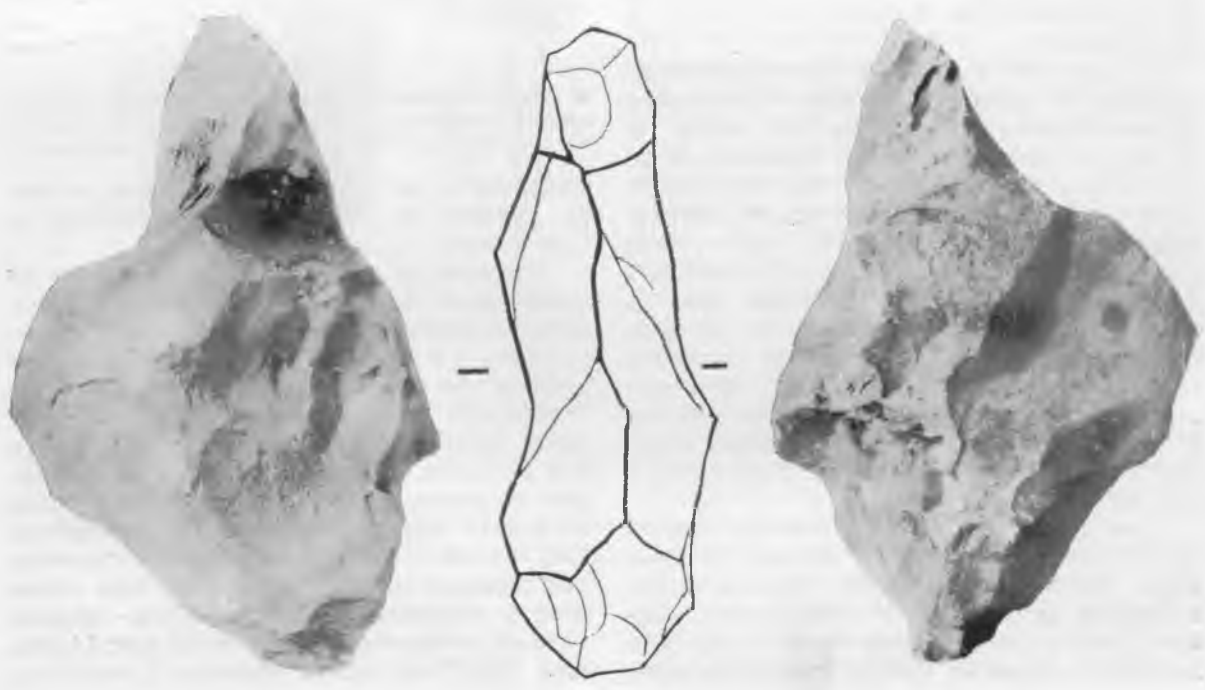

2

● *Обр. 2. Кремъчно оръдие — лице, профил и гръбна страна. Fig. 2. Outil de silex — face, profil et dos*

мък с тъмновосъчен полупрозрачен цвят, покрит равномерно с червеникава дебела патина. То има слабо стеснен и свредловидно заострен връх и зигзаговиден профил на надлъжните почти симетрично разположени ръбове. Основата му е по-тясна, коремната страна по-груба и по-голямата ѝ част е покрита със сива силикатна кора. Дълж. 13,8 см, шир. 8,4 см и деб. 3,5 см.

Третото кремъчно оръдие има почти същата овална форма (обр. 5). То е направено от сравнително по-тънък отломък с восъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения в състава на кремъка. Двата слабо изпъкнали странични ръба са очукани отвън навътре с цел да бъдат изострени по цялата им дължина. На места ясно личат нащърбявания, които са резултат на продължителна употреба. Основата или тъпата страна е стеснена и пригодена за хващане с ръка. На едната страна върху надлъжния ръб личи зигзаговидният профил на острието. Дебела патина. Дълж. 9,3 см, шир. 5,6 см и деб. 2,2 см.

Този тип кремъчни оръдия по своите очертания и дебелина на патината много приличат на овалните юмручни клинове, характерни за началните степени в развитието на палеолитната култура в редица други находища из Европа, Африка и Средна Азия.[8]

Такива оръдия, подобно на тия от Никопол, със своята правилна форма и добра изработка представляват особено голям интерес за определянето на епохата, към която те принадлежат.

Юмручни клинове. Сред кремъчния материал се намери един малък двустранно обработен юмручен клин coup de poing. По формата и размерите си се приближава до миниатюрните клинове от пещерата „Бачо Киро" до Дряновския манастир[9] и Деветашката пещера[10], датирани към мустерската епоха, но се различава от тях по дебелината на патината и по-силно нащърбения връх на острието (обр. 6*а*). Направен е от восъчен кремък с червеникав оттенък на патината. На едната надлъжна страна ясно личи зигзаговидният профил вследствие на отцепването на по-малки люспи. Има стеснена и слабо заоблена основа. Дълж. 6 см, шир. 3,7 см и деб. 2,5 см.

Към друга категория се отнасят кремъчните оръдия с триъгълна форма. Те имат силно разширена, но грубо очукана и приспособена за държане с ръка основа. Горният край е стеснен и обработен върху надлъжните ръбове от едната страна на отломъка, както на триъгълните юмручни клинове, познати от територията на Армения в Съв. съюз.[11]

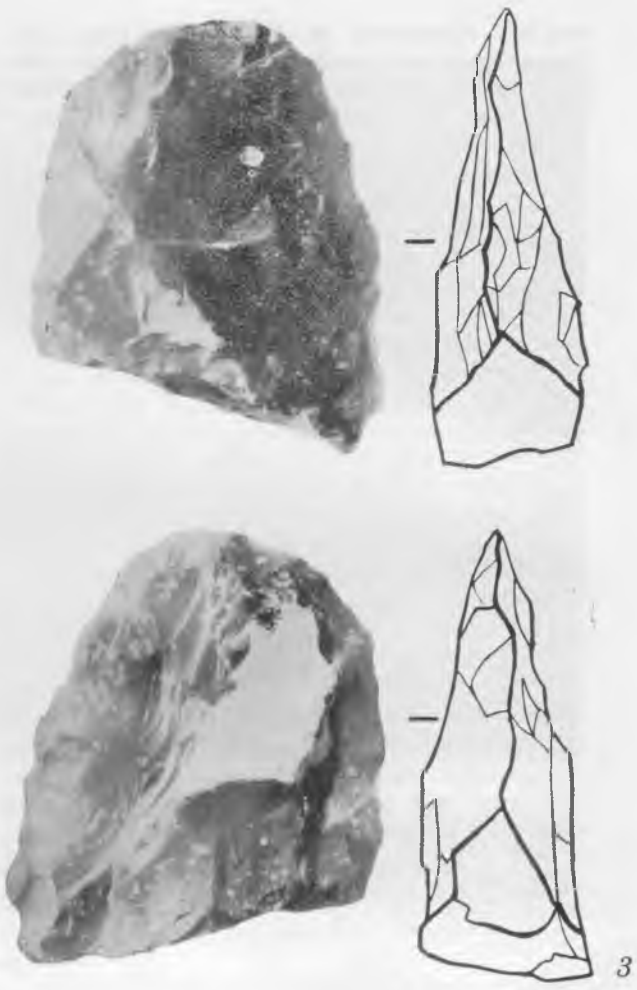

3

● *Обр. 3. Кремъчно оръдие — лице и профил (горе), гръдна страна и надлъжен профил. Fig. 3. Outil de silex — face et profil (haut), dos et profil longitudinal*

Първото от тях (обр. 6 *в*) е направено от сравнително по-тънка и широка пластинка, добре очукана при основата. За съжаление острието е счупено. В това съотношение има ширина при основата 8,5 см и деб. 1,8 см.

Второто кремъчно оръдие (обр. 6 *г*) е от доста надебелен кремъчен къс, грубо очукан при основата. Острието е равномерно заострено по цялата дължина и особено към върха от едната страна. На места е нащърбено. Има светловосъчен цвят. Едната страна е със запазени шупли, образувани при оформянето на конкрецията, а на другата — първичната кора с червеникав оттенък. Дълж. 11,7 см, шир. 11,2 см и деб. на основата 3,5 см.

4

5

● *Обр. 4. Кремъчно оръдие — лице, профил и гръбна страна. Fig. 4. Outil de silex — face, profil et dos*
● *Обр. 5. Кремъчно оръдие — лице и профил. Fig. 5. Outil de silex — face et profil*

Засега не разполагаме с по-богат материал от други раннопалеолитни находища у нас, за да можем да сравняваме с него кремъчните оръдия от Никопол. Но разкопките се намират още в своето начало и може би в бъдеще ще се открият и други подобни находища. Засега е трудно да се направи попълна характеристика на двустранно обработените кремъчни оръдия и да се изяснят особеностите в развитието на целия кремъчен комплекс.

В състава на кремъчните оръдия има и миндаловидни форми. На обр. 7 са представени три почти еднакви по размерите си оръдия, но се отличават едно от друго по цвета на кремъка, от които са изработени. Първите две представляват остриета със запазена сива силикатна кора (обр 7 *а, б*). Едното острие (обр. 7 *а*) има притъпен булбус и грубо очукани надлъжно, симетрично изпъкнали ръбове по цялата дължина и особено към върха. Коремната страна е без допълнителна обработка. Има тъмновосъчен цвят, който е маскиран от дебела патина. Основата е закръглена и приспособена за хващане с ръка. Дълж. 10,3 см, шир. 6,7 см и деб. 2,5 см

Второто малко по-удължено острие (обр. 7 *б*) е също от груб надебелен отломък с тъмновосъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. На външната страна само от горната лява част е отломена естествената кафява кора. Има надебелен булбус, който приближава тези оръдия към клактонските типове. Острието особено към върха е добре очукано. Противоположната или тилна страна е с допълнителна обработка и е пригодена за по-удобно хващане с ръка. На десния над-

6

● *Обр. 6. Кремъчни оръдия: а) малък юмручен клин, б) стъргалка, в, г) триъгълни оръдия. Fig. 6. Outils de silex: а) petit coup de poing, б) racloir, в, г) outils triangulaires*

лъжен ръб има нащърбявания — явни следи от употреба.

По техника на изработката и форма това оръдие има близко сходство с асиметричните миндаловидни[12] със зигзаговиден профил на страничния ръб кремъчни оръдия.

Третото с миндаловидна, асимитрична форма кремъчно острие прилича на второто, но е направено от светловосъчен отломък (обр. 7 *г*). Върхът е добре заострен и има незначителни следи от допълнителна подправка при основата. По-старателно очукан е десният силно изпъкнал ръб, а левият е притъпен за поставяне на палеца при работа. Дълж. 10,4 см, шир. 6,8 см и деб. 2,4 см.

Друго подобно кремъчно оръдие с доста неправилна и силно разширена основа е представено на обр. 7 в. Тъпата част е добре очукана и приспособена за държане с ръка. Има запазена ненапълно снета естествена силикатна кора върху изпъкналата предна страна при основата. Коремната страна е равна. Дълж. 8,7 см, шир. 7,4 см и деб. при основата 4,5 см.

По форма и техника на изработката твърде много се приближава до средните и малки по размери юмручни клинове, направени от едноплоскостни, асиметрични кремъчни отломъци. Другата изпъкнала страна в повечето случаи е със запазен зигзагообразен (гребеновиден) ръб, така както и при малките юмручни клинове, съвсем рядко срещани у нас. Изглежда, че са използувани за пробиване или разцепване при нанасяне на по-силен удар върху кост, дърво и други по-меки предмети.

О т л о м ъ ц и. Наред с големите и едри кремъчни оръдия се намериха и по-тънки овални и кръгли отломъци, използувани за обработката на кожа, кост, дърво и пр. По форма отломъците може да се разделят на продълговати, овални и полукръгли. Те имат случайни неправилни очертания, но в повечето случаи са с кръгло, дъговидно изпъкнало или равно острие и са известни като тип Chopper, Hacheraux.

По-характерни са пет от този тип кремъчни остриета, представени на обр. 8 и обр. 9 *б*.

● *Обр. 7. Миндаловидни кремъчни оръдия. Fig. 7. Outils de silex amygdaloïdes*

Почти всички екземпляри показват поразително сходство и имат еднакви размери, но се отличават по цвета на кремъка, от който са правени. Сред кремъчните остриета само това на обр. 8 *а* има широк и надебелен булбус, така както и кремъчната стъргалка от раннопалеолитното находище при гр. Свищов[13], където, както и тук, заема почти цялата коремна страна и прилича на клактонските типове.

Подобни кремъчни остриета са ни познати от раннопалеолитните находища в Кавказ,[14] Закавказието[15] и други оръдия от крайбрежието на Черно море,[16] из Европа[17].

Кремъчните остриета на обр. 8 г и обр. 9 *б* са по-тънки, кръгли кремъчни плочки с надебелен страничен израстък, използуван за по-удобно държане с ръка. Сравнително помалък страничен израстък, вероятно прикрепван към дръжка, има кремъчното острие на обр. 8 а. Дълж. 7—8 см, шир. 4,6—7 см и деб. 1,5—2 см.

Най-голяма прилика, ако се съди по формата на кремъчните оръдия от този тип, срещаме сред малките кремъчни остриета от Свищов и Кременете. Те са по-широко разпространени между ашелските остриета в Крим, по р. Днестър[18] и др. Тези кремъчни брадвички с право или закръглено острие и надебелена тъпа страна, със запазена естествена кора или страничен израстък са един твърде архаичен белег, който позволява да отнесем и останалите кремъчни оръдия от Никопол към една по-ранна фаза в развитието на палеолита.

В сравнение със стъргалките и останалите подобни оръдия от Свищов нашите остриета са по-големи по размери и, както изглежда, са по-скоро приспособени за рязане, отколкото за стържене на кожи, заглаждане на кост, дърво и други различни материали.

Едно от този тип остриета (обр. 8 *б*) има право острие и показва поразителна прилика с полусферичните кремъчни стъргалки от Свищов.[19] Това последно обстоятелство ни навежда на мисълта, че може да съществува известна генетическа връзка между най-близки палеолитни находища на брега на р. Дунав, които отстоят едно от друго на около 40 км. Възможно е раннопалеолитното находище при Никопол да съдържа и малко по-късни следи от живота на човека през стария палеолит в този край.[20]

Трябва да се отбележи, че полукръглите форми с право и дъговидноизпъкнало острие от Никопол напомнят стъргалките от мустерски тип от Деветашката пещера, но са много по-грубо изработени, без формата да бъде подчинена на техниката. Те съдържат много примитивни белези, присъщи на едни начални степени в развитието на палеолита, каквито доскоро не бяха установени у нас.

Другото кремъчно острие от Никопол има почти правоъгълни очертания със силно притъпена основа (обр. 6 *б*). То е със свредловидно заострен връх и по-дълбоко нащърбени странични ръбове. По формата си прилича на една от стъргалките от Свищов,[21] която, ако се съди по стратиграфията на долния льос, в който е намерена заедно с едра кост от бозайна фауна, следва да се отнесе преди настъпването на максималното (риско) заледяване.

Малко по-различна форма имат оръдията от масивните кремъчни отломъци (обр. 9 *а, в*). Те са почти еднакви по размери. Първото (обр. 9 *а*) има почти право острие, грубо заострено от двете страни по цялата дължина. Противоположната или тилна част е грубо очукана с полусферична форма, пригодена за

8

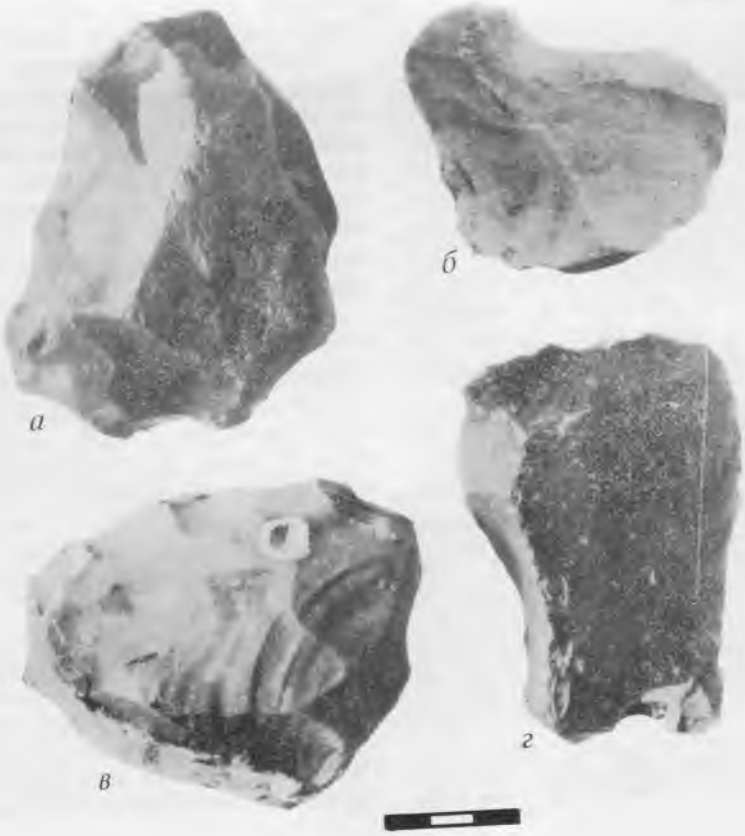

9

● *Обр. 8. Кремъчни стъргалки. Fig. 8. Racloirs en silex*
● *Обр. 9. Кремъчни стъргалки. Fig. 9. Racloirs en silex*
● *Обр. 10. Ножовидни кремъчни остриета. Fig. 10. Pointes de lance en forme de lame*
● *Обр. 11. Кремъчни ножове и ножовидни остриета; а) топоровидно острие; в-г) брадвообразно острие Fig. 11. Couteaux de silex et pointes; a) Cleaver, в-г) Choppers.*

по-удобно държане с ръка. На места от двете страни е запазена естествената силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция. Тъмновосъчен цвят, маскиран с дебела патина.

Второто, подобно на първото острие е от дебел кремъчен отломък със светловосъчен цвят (обр. 9 *в*). Едната, по-широка лицева страна е добре обработена по цялата дължина и косо заострена. Тъпият изпъкнал край е грубо очукан и закръглен, но също със запазена естествена бяла силикатна кора.

Една разновидност на кремъчните остриета представлява брадвичката на обр. 9 *г*. Направена е от надебелен с почти правоъгълни очертания кремъчен отломък с тъмновосъчен полупрозрачен цвят, покрит с дебела червеникава патина. Предната и дясната страна са силно нащърбени от продължителна употреба. Левият ръб откъм долната страна е притъпен и пригоден за поставяне на палеца при държане с ръка. Възможно е да е използувано разцепване, като длетовидно заострените кремъчни остриета тип Chopping-tool или едностранно обработените Chopper.

Стъргалки. За заглаждане на дървени или костени предмети са използувани кремъчни остриета, приличащи на стъргалките (обр. 10). Лявата страна върху дебелия светловосъчен кремък допълнително е обработена вследствие на продължителна употреба. Острието е малко вдлъбнато. Долният край е очукан и стеснен, вероятно пригоден за поставяне на дръжка. На горната лицева страна е запазена естествената силикатна бяла кора. Коремната страна е равна. Първото от тях (обр. 10 *а*) има силно притъпен гръб, приспособен за поставяне на палеца при работа. Дълж. 8,3 см, шир. 5,7 см и деб. 2,4 см. Второто и третото кремъчно острие, предназначени за заглаж-

дане на костени или дървени предмети, имат почти еднакви размери, но се различават по формата си (обр. 10 *б, в*). Тилната страна е притъпена и, както изглежда, е специално пригодена за поставяне на палеца при работа. Третото кремъчно острие има малък булбус с почти равна коремна страна. На тънкото и широко дъговидно изпъкнало острие личат следи от нащърбявания. Прилича на едностранно обработените дисковидни плочки.

Сред кремъчните оръдия от Никопол засега не са намерени дисковидни остриета, каквито са ни познати от палеолитното находище Кременете[22], където, както и от други предмустерски палеолитни находища, са обработени от двете плоскости.

Ножове и ножовидни остриета. От намерените ножове и ножовидни остриета само две имат почти еднакви размери (обр. 11 *б, в*). Направени са от сравнително потънки отломъци с триъгълна форма и приличат на кремъчните пластинки тип Levaloisien. Имат восъчен цвят, покрит с дебела червеникава патина. Основата е стеснена и доста надебелена. На страничните ръбове има следи от нащърбявания и по-дълбоки вдлъбнатинки от употреба. Дълж. 6,2—6,6 см, шир. 4,9—5,5 см и деб. 1,2—1,4 см.

На обр. 11 *а* кремъчното острие е от стеснена и силно удължена, но надебелена пластинка с медновосъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. Дясната страна по цялата дължина е притъпена, а лявата — леко скосена. По форма прилича на топоровидните кремъчни остриета тип Cleaver. Долният по-широк край е счупен. В това състояние има следните размери: дълж. 8,3 см, макс. шир. 3,4 см и деб. 1,7 см.

Кремъчното острие на обр. 11 *б* е от продълговата и широка пластинка с медновосъчен цвят, препокрит с дебела патина, под която в състава на кремъка ясно личат капковидни включения и се отличава от останалите ножовидни остриета.

На обр. 11 *г* кремъчното острие е от широк и надебелен отломък със светловосъчен цвят. Върху десния дъговидно изпъкнал ръб освен допълнителната обработка има по-дълбоки нащърбявания вследствие на употреба. На десния ръб откъм коремната страна има следи от притъпяване за поставяне на палеца при работа. Дълж. 12,4 см, шир. 7,8 см и деб. 3,5 см.

Намерихме и по-удължени и по-широки с твърде неправилни очертания кремъчни отломъци, използувани за най-различни всекидневни нужди. Повечето от тези атипични кремъчни остриета са от светловосъчен кремък, с грубо обработени странични ръбове. Имат дебела патина, която също може да се използува при определяне на възрастта на целия кремъчен комплекс.

12

● *Обр. 12. а) пробивач, б-г) кремъчни ножове. Fig. 12. а) perçoir ; б-г) couteaux de silex*

По-интересни са кремъчните ножове и ножовидни остриета, представени на обр. 12. Направени са от сравнително по-тънки и удължени корубести пластинки. В същност това са единствените с високата за времето си техника, познати сред кремъчния материал от Никопол. Те имат неправилни очертания със ситен ретуш по надлъжните ръбове. Кремъчното острие на обр. 12 *г* е покрито със сива дебела патина, под която се открояват матовите капковидни включения.

Трябва да се изтъкне, че ножовете и ножовидните остриета са от случайни по-тънки пластинки, без да образуват самостоятелна група. Тук по-скоро се касае за единични екземпляри с добра обработка, която ги отличава от предшествуващите кремъчни остриета, а следователно може да се допусне, че представляват едни по-късни ашелски форми, чиито хронологически граници ще бъдат уточнени въз основа на типологическите белези от останалия материал след провеждането на разкопките и през следващите години.

Намери се един пробивач от корубеста пластинка със заострен ръб, пригоден за пробиване (обр. 12 *а*). На страничните ръбове се виждат следи от по-ситни нащърбявания върху цялата дължина на пластинката.

От казаното дотук се вижда, че кремъчният материал, събран на брега на Дунав, е твърде разнообразен. На пръв поглед прави впечатление, че по-голямата част от оръдията са изработени от груби и едри кремъчни късове или отломъци, без да може да се каже кои от оръдията преобладават в тоя комплекс. Срещат се почти цели кремъчни ядра и готови оръдия, а също така и късносредновековен строителен материал, керамика и други предмети, които при пълноводие са преотложени на едно и също място на брега на Дунав. Тъкмо поради това при датиране на целия кремъчен комплекс ще използуваме технологическите и морфологическите белези. Датирането на оръдията от стария палеолит значително се затруднява и от обстоятелството, че липсват стратиграфски данни за находките. Освен това тук не е намерена керамика от неолита и по-късните праисторически епохи.

Ето защо новоткритите кремъчни оръдия, някои от които показват поразителна прилика с тия от Свищов и от други подобни раннопалеолитни ашелски находища из Европа, дават възможност сравнително да определим възрастта на палеолитните находки на брега на р. Дунав до гр. Никопол.

Накрая ще кажем, че на брега на Халваджидере и особено на отсрещния бряг в м. „Машатлъка“ се намериха голям брой кремъчни пластинки и отломъци, а микропластинките на калето са едно указание, че животът тук е продължил и през по-късните епохи на палеолита. Такива находки обаче не бяха открити на брега на Дунав.

Тъй като разкопките на раннопалеолитното находище при Никопол са започнати едва през 1967 г. и се намират в своето начало, ние не сме в състояние да направим една по-пълна характеристика и да определим процентното съотношение между оръдията от този кремъчен комплекс. Тук само можем да подчертаем, че разкопките и проучванията при с. Муселиево, което е на около 10 км от Никопол, дават възможност да установим един по-продължителен живот на човека около устието на р. Осъм, където първоначално тази култура и техника е възникнала. Находките при Муселиево по форма и техника на изработката са много по-късни от никополските.

Сред раннопалеолитните находки тук, както и тези на левия бряг на р. Дунав при Държов, приток на р. Олт в Румъния срещу р. Осъм, може да се установят редица общи черти не само в конфигурацията на терена и природните условия, но и по отношение на обработката на оръдията през онова време.

Началото на дълбоките долове непосредствено до изобилната изворна вода, просторните плата над скалите, богати с пасбища и дивеч от едра бозайна фауна, са били благоприятни за заселване на човека още от неговата поява в нашите земи.

Никопол и близките околности, особено покрай р. Осъм, заемат едно от първите места у нас с огромното си количество кремъчен материал, използуван за направа на оръдия през почти всички епохи на палеолита. Повечето от непригодните кремъчни късове и ненапълно обработените оръдия са били изоставени. Подбирани са били тези, които са от по-твърд тъмновосъчен полупрозрачен кремък, изпъстрен с матови капковидни включения.

Кремъчните оръдия от Никопол се различават от тези при с. Муселиево и по цвета на суровия още необработен материал и патината. Почти всички раннопалеолитни кремъчни оръдия имат запазена, още ненапълно снета естествена кора или силикатна обвивка от конкрецията, което е също характерен белег за датиране.

По-малко са оръдията, правени от светловосъчен кремък. Той е доста трошлив и неподатлив за обработка. При разкопките, а също и на повърхността край брега на р. Дунав бяха открити най-простите с примитивна форма грубо очукани кремъчни оръдия, които, макар и да не са запазени in situ, са характерни и неоспорими човешки артефакти. Дори и само тези типични кремъчни остриета с едностранна и двустранна обработка са достатъчни, за да се потвърди съществуването на едно раннопалеолитно находище.

Тъй като кремъчният материал е преотложен на малко разстояние от рекичката, която протича през града, повечето от оръдията са добре запазени. Засега не са открити каменни и други речни волутъци, каквито са ни познати от по-късните епохи на палеолита, когато те са използувани за чукалки при направата на оръдията на труда и оръжията. Тук липсват нуклеуси, които биха позволили по-ясно да се разграничат последователните етапи в развитието на тая култура. Намерени са нуклеовидни късове и доста надебелени отломъци, кремъчни конкреции или части от тях, между които в този етап на развитие широко разпространение са добили най-примитивните оръдия. Някои от тях имат грубо заострен връх и пригодена плоскост за хващане с ръка, като в повечето случаи се приближават до формата на кремъчните ядра.

Особено интересни видове оръдия, ако се съди по техниката на изработката, тук са стъргалките, ножовете и ножовидните остриета, които, както е известно, се считат за придружаващи стария палеолит форми, добили по-широка употреба сред оръдията в Европа, Азия и Африка.

Досега от стария палеолит са познати само пет находища, от които четири на брега на р. Дунав, а петото в Родопите при Беглика недалеч от гр. Батак — обаче най-подходящ за направа на оръдия остава кремъчният материал до гр. Никопол, а това е едно от предимствата при създаването на различни типове оръдия на самото място, непосредствено до скалите в подножието на трите хълма около устието на Халваджидере и по-нататък в землищата на днешния град.

В заключение ще изтъкнем, че проучванията през последно време около устието на р. Осъм и неговите близки околности позволиха да се изяснят редица въпроси, свързани с геологията и геоморфологията на десния бряг на р. Дунав, където засега на сравнително малко пространство може да се проследят главните етапи на развитието на тази култура, като се започне от Никопол и се завърши с муселиевските палеолитни находища.

Заради това новите проучвания ще продължат, като обхванат един по-широк обсег, където предстои да бъдат направени системни разкопки. Те ще дадат възможност да се установи сходството в развитието на раннопалеолитната култура в земите на Дунавския басейн и по-специално връзката на това с останалите находища в Придунавска България, за да може да се изработи относително по-точна хронология и периодизация с оглед на българските земи. В това отношение раннопалеолитните находки до гр. Никопол представляват забележително откритие с особено важно научно значение не само за поставянето на началото от появата на човека, но и да се направят по-пълни изводи за най-древната история на човешкото общество.

В близко бъдеще ще направим опит и за подводно проучване на палеолитните находки в коритото на Дунава, отнесени навътре от реката. И сега, както и през стария палеолит до трите хълма над гр. Никопол, блика изобилна изворна вода в този иначе безводен карстов терен. Няма друго място на българския бряг, където природата да е създала, както тук, изумително съчетание на сложен лабиринт от тесни дълбоки долове. И ако Никополската крепост е един от най-големите и забележителни паметници на средновековната българска култура, то край височините и по-нататък в подножието на хълмовете е кипял живот и е имало най-подходящи места за първите обитатели на нашата Родина.

[1] Н. Джамбазов, Палеолитни находки край град Никопол, в. Септемврийска победа, от 5. XI. 1968 г. Разкопките се провеждат със средства от Окръжния исторически музей в гр. Плевен.

[2] J. Petrbok, Stratigrafie a paleontologie paleolithického nalaziště v Russe, Věstník stát. geol. ústavu ČSR, Praha, 1925.

[3] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки при гр. Свищов, Археология, 1967, кн. 1, стр. 60 и сл.

[4] К. Жебера, Древнейшие памятники работы человека в Чехии, XIV, 1953, стр. 31, обр. 1.

[5] C. S. Nicolăescu-Plopşor et I. N. Moroşan, Sur le commencement du paléolithique en Roumanie, Dacia, n. s., III, 1959, стр. 17 и сл.

[6] П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, обр. 23; М. З. Паничкина, Палеолит Армении, Ленинград, 1950; С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, стр. 52 и сл.; В. П. Любин, Нижнепалеолитические памятники Юго-Осетии, МИА СССР, 79, 1960; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА СССР, 40, 1953, стр. 38—57; същият, Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья, СА, XI, 1949, стр. 103—112; В. И. Равдоникас, История первобытного общества, Ленинград, 1939, обр. 34.

[7] П. И. Борисковский, Первобытное прошлое Вьетнама, Москва, 1966, стр. 51 и сл.

[8] П. П. Ефименко, цит. съч., стр. 105—110.

[9] D. Garrod, Excavations in the Cave of Batcho Kiro, North-East Bulgarie, Bulletin Amer. School of Prehistoric Research, 15, 1939, стр. 71, обр. 55.

[10] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, обр. 14 а, обр. 15 б.

[11] М. З. Паничкина, Палеолит..., обр. 12.

[12] В. П. Любин, Нижнепалеолитические памятники..., обр. 7,1—3.

[13] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки ..., обр. 3 и.

[14] В. П. Любин, Нижнепалеолитические памятники..., обр. 10,4

[15] М. З. Паничкина, Палеолит..., обр. 5, 2; Н. Д. Праслов, Ранний палеолит Северо-восточного Приазовья и Нижнего Дона, МИА СССР, 157, 1968, обр. 7, 4.

[16] K. Valoche, Evolution of the Paleolithic in Central and Eastern Europe, Curent Anthropology, кн. 5, 1968, стр. 351—354.

[17] H. Delport, Fouilles et monuments archéologiques en France Métropolitaine, Gallia, Préhistoire, IX, 1966, кн. 2, обр. 12.

[18] А. П. Черныш, Ранний и средний палеолит Приднестровья, Труды коммисии по изучению четвертичного периода, XXV, 1965, стр. 14—17.

[19] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки при гр. Свищов..., обр. 3 и.

[20] Непубликувани материали от наши наблюдения и по сведение на Рачо Р. Змеев — Тутракан, и от близките околности край р. Дунав.

[21] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки..., обр. 3 а.

[22] Непубликувани материали в Окръжния исторически музей в гр. Пазарджик, разкопки 1966—1967 г.; Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, обр. 6 ж, л; L. Vertes, Die Altsteinzeit der sudlichen Donaugebiete, Quartär, 12, 1960, стр. 55—56.

[23] С. Н. Бибиков, О первичном заселении Восточной Европы, КСИА АН УССР, 11, 1961, стр. 3—6; П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, обр. 40 и сл. пос. лит.; М. Бродар, Хронология культур палеолита в Югославии, Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы, Москва, 1965, стр. 38—48 и цит. там лит.

[24] M. Boule et H. Vallois, Les hommes fossies, Paris, 1952, и цитираната литература.

[25] В. П. Любин, Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, СА, XXVII, 1957, стр. 71 и сл. и цит. там лит.

[26] П. И. Борисковский, Палеолит Украины..., обр. 9—11; С. Н. Замятнин, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, ТИЭ, н. с., XVI, 1951, стр. 98 и сл.

[27] Н. Джамбазов, Палеолитно находище при с. Муселиево, Плевенски окръг, Археология, 1968, кн. 2, стр. 54 и сл.

Trouvailles du Paléolithique ancien près de Nikopol

NIKOLAJ DŽAMBAZOV

(Résumé)

Ce site paléolithique est disposé sur la rive du Danube à proximité de la ville de Nikopol, à l'embouchure de la petite rivière qui traverse la ville. En effet c'est l'une des plus riches stations connues à ce jour du Paléolithique ancien en Bulgarie. Il se pourrait que la majeure partie du matériel de silex se trouve sous les eaux du Danube qui, à cet endroit fait un coude (fig. 1). C'est pourquoi l'étude de ce site ne peut se faire que pendant la belle saison, lorsque les eaux du Danube sont basses et permettent d'apercevoir le matériel de silex.

Lors de fouilles pratiquées sur une superficie d'environ 50 m² on a atteint 1,50 m de profondeur sans que la stratigraphie initiale y soit conservée; en 1967—1968 on a découvert des outils peu nombreux mais intéressants exécutés en silex local cireux qui abonde sous la forme de concrétions dans les calcaires du Crétacé supérieur (maestrichtien) très haut au-dessus de la rive, et le long de la vallée de l'Osâm.

En même temps que les grands noyaux de silex on a utilisé des éclats grossiers avec une surface convenable pour y tenir la main, et dans la plupart des cas il existe encore non enlevée l'écorce blanche ou grise silicatée. Le tranchant est martelé et effilé, recouvert d'une patine épaisse ce qui constitue également un signe archaïque de datation.

Les plus intéressantes et le mieux exécutées sont les haches en silex type chopping-tool avec une surface ondulée des deux côtés, tels que les outils de la fig. 3—5 qui ont une base large et épaissie. Les autres, plus grossières à double fil, plus proches des types de Bohême, de Dârjov (affluent de l'Olt exactement en face de l'Osâm) en Roumanie, du Caucase, etc. sont plus répandues en Europe.

On trouve bien que plus rarement parmi les matériaux en silex, les petits coups de poing avec les côtés bien conservés et une base ovalisée, le tranchant émoussé par l'emploi (fig. 6 *a*).

Parmi les outils en silex il existe des formes amygdaloïdes d'une seule face „asymétrique", des coups de poing triangulaires travaillés d'un seul côté, etc. Les éclats à forme allongée ou ovale dénommés acheuléen ouvragés d'un seul côté, type chopper (fig. 8, 9), un autre avec le tranchant en forme de burin, mais cassé à la partie inférieure type cleaver (fig. 11 *б*) sont plus nombreux. Les autres outils en silex qui accompagnent cette civilisation sont exécutés de divers éclats qui n'ont pas une forme géométrique bien déterminée. On a trouvé des lamelles relativement plus minces et allongées, mais avec des creux (fig. 12) utilisées comme racloirs, des pointes de lance en forme de lame ou bien des éclats épaissis à base rétrécie pour y recevoir le manche (fig. 10) qui servaient à polir l'os, le bois et autres objets.

Ces nouvelles trouvailles mises au jour à cet endroit pour la première fois en Bulgarie sont une découverte remarquable de la civilisation humaine assez primitive morphologique. Pour l'instant ce sont les plus anciennes traces laissées par l'homme dans ce domaine avant la glaciation du continent européen. Au cours des années suivantes on va procéder aussi au-dessus de la ville de Nikopol où on a découvert ce site du Paléolithique.

Критика и рецензии

СБОРНИК ПРЕСЛАВ, I, София, 1968, 181 стр.

Между обнародваните в последните няколко години издания с археологическо съдържание заслужава да се отбележи и „Сборник Преслав", I, 1968, издаден от Археологическото дружество „Тича" в гр. Преслав под редакторството на проф. Ст. Станчев-Ваклинов. С този сборник се отбелязват навършените през 1966 г. 60 години от създаването на Преславското археологическо дружество, което през изминалия период е допринесло извънредно много както за проучването на втората българска столица на I-та българска държава, тъй и за популяризирането на откритите останки от Преслав. Същевременно това юбилейно издание се посвещава и на паметта на Йордан Господинов, един от основателите на дружеството и музея и неуморим изследвач на старините в преславския край.

Сборникът съдържа редица приноси върху миналото и паметниците на старата българска столица Преслав, написани от наши изтъкнати учени и групата археолози, която от ред години проучва останките в стария град и неговата околност.

Ст. Станчев-Ваклинов е написал един хубав биографичен очерк за Йордан Господинов, в който с право е изтъкнато, че „без Й. Господинов много паметници на втората българска столица и ред блестящи страници на преславската култура щяха вероятно да бъдат все още непознати както за нашия народ, така и за световната наука".

Г. Джумалиев, Шестдесет години археологическо д-во „Тича" в гр. Преслав (1906—1966 г.). Авторът в тази скица съвсем накратко е изложил дейността на дружеството през изминалия път.

В. Бешевлиев, За славянските племена в Североизточна България от V до IX в. (стр. 17—25). От византийския хронист Теофан, който е ползувал един сега изгубен извор, научаваме имената и географското положение на славянските племена северите и така наречените седем славянски племена. Пред вид на обстоятелството, че този често разглеждан у Теофан текст неправилно е тълкуван от досегашните изследвачи, проф. Бешевлиев прави граматичен анализ на текста и установява, че става дума не за седем отделни славянски племена, а за едно — племето на седемте рода. Това племе заедно със северите е било преселено от прабългарите от първоначалните им места по на запад и юг, дето по договор е трябвало да изпълняват военна повинност в територията на запад и да плащат същевременно и данък на прабългарите.

Ив. Дуйчев, Проблеми из средновековната история на Преслав (стр. 29—37). В тази статия авторът се спира на някои проблеми и паметници във връзка с ранната история на старата българска столица. Най-напред се занимава с въпроса за населението в областта на Преслав. Според Дуйчев пространството между Плиска и Преслав преди идването на Аспаруховите българи е обитавано от голямото славянско племе северите. След това той разглежда въпроса, дали откритото при с. Цар Крум (Чаталар) укрепление на Омуртаг е единствено в тази област. Дуйчев изказва една правдива мисъл, че при изхода на Върбишкия проход е имало няколко укрепени места. Едно от тях е предшественикът на по-късния Преслав. До същия извод въз основа на епиграфски паметници е достигнал и авторът на следващата статия Ив. Венедиков. Все във връзка с проблемите върху историята на Преслав Дуйчев се спира и на открития в Кръглата църква български надпис с името на хартафилакса Павел, който според него досега е датиран и тълкуван неправилно. Дуйчев смята, че надписът трябва да се постави в първата четвърт на X в. и че Павел Хартафилакс е работил не само в канцеларията на главата на българската църква, но и в царската канцелария. Авторът подчертава, че и други надписи от Преслав се нуждаят от преразглеждане и по-задълбочено тълкуване. Това са: латинският надпис на католическия епископ Порто, надписът с името на жупана Сивин върху сребърна чаша, надписите, надраскани върху късове от керемиди с имена на християнски светци и мъченици. Дуйчев накрая повдига въпроса за произхода на името на чъргубиля Мостич. Противно на мнението, че това име е от тюркски или ирански произход, той смята, че то трябва да се свърже с длъжността надзорник на мостовете.

Ив. Венедиков, Преслав, преди да стане столица на България (стр. 39—48). Авторът анализира трите първобългарски надписа, намерени в Преслав, и въз основа на данните от тях доказва, че преди Преслав да бъде столица на първата българска държава, тук е съществувал един голям военен център. Начело на този укрепен пункт е стоял ичиргубоил, военачалник, който по ранг е стоял подир българския хан. Шефът на гарнизона е резидирал в аула на мястото на Преслав. Цар Симеон оценил доброто стратегическо местоположение на това укрепено място и затова напуснал окончателно столицата на първата българска държава Плиска. Може би една част от откритите постройки произхождат именно от периода на съществувалото тук българско укрепление, преди да се изгради столичният град Преслав.

Ст. Станчев, Преславският дворец, състояние и задачи на проучването му (стр. 49—67). Авторът отначало прави преглед на петте етапа на археологическото проучване на центъра на стария Преслав. Открити са останките на две монументални сгради: големия и малкия дворец. След това авторът се спира по-подробно на резултатите от досегашните проучвания и установяване точния план на големия дворец. Разгледан е основно въпросът за насипите между стените и нивата, върху които са били заложени основите и на двете постройки. Тези въпроси са важни за установяване хронологията на строежите. Разкопките са дали указания, от които се вижда, че малкият дворец има два строителни периода. Първоначално той е представял една зала с апсида. Вследствие на едно земетресение тя е била разрушена. През IX—X в., когато е възстановена,

са извършени поправки на плана ѝ, който е бил усложнен.

Авторът е постъпил правилно, като се е въздържал въпреки внимателния анализ на откритите части на сградите да даде интерпретация на плановете и характера на двете репрезентативни сгради в стария Преслав.

Иванка Акрабова-Жандова, Ново в Патлейна след Йордан Господинов (стр. 69—77). Авторката разглежда устройството и намерените материали в откритата през 1955—1957 г. южно от кулата в Патлейна работилница за рисувана керамика. Във връзка с нея тя прави преглед на откритите досега работилници и материали в тях. Еднаквите мотиви по плочките свидетелствуват, че тези работилници са произвеждали керамика за украсата на църквите в Преслав. Но освен декоративна керамика в тях са се приготовлявали и съдове за битовите нужди на населението в Преслав. Петте работилници, открити в Патлейна, свидетелствуват, че манастирът е бил един голям център за производство на декоративна керамика. Изглежда, че този художествен занаят е бил главно занимание на монасите в манастира. Произвежданата тук керамика е била предназначена за украсата на Кръглата църква и помещенията на двореца в Преслав.

Вера Иванова-Мавродинова, За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа (стр. 80—120). Тази работа на Мавродинова се явява като продължение на изследването ѝ върху орнаменталната украса на старобългарските ръкописи.[1] В нея авторката си е поставила задачата да установи характера и стиловите особености на орнаменталната украса на загубените български ръкописи от X в. въз основа на украсата на руските преписи от XII в. и по този начин да даде представа на читателя за този род изкуство в България през IX—X в. Това е една сложна и трудна задача. Мавродинова е постъпила правилно, като за целта е съпоставила украсата от руските ръкописи с образци от византийски ръкописи от X в., тъй като предполага, че българските миниатюристи несъмнено са използували за украсата на книгите образци от съвременни византийски ръкописи.

Присъединявайки се към възгледите на някои руски изследвачи на двете миниатюри с образи на владетели в ръкописа с Иполитовите слова и този, съдържащ Учителното евангелие на Константин Преславски, Мавродинова приема, че образите представят българските царе Борис и Симеон. Тази идентификация търпи известни възражения. Формата на короната, която носят фигурите в двете миниатюри, се различава от короната във Византия и България през X в. Освен това двете фигури държат не традиционния кръст — жезъл, опрян на рамо, а малък кръст, с който се изобразяват светците.

Фигурата, която изследвачите отдават на цар Симеон, е по-скоро на руския национален светец княз Борис, който в иконописни образи се представя, държащ модел на сграда. Другият образ в Учителното евангелие е на другия руски светец Глеб. И той е със същата руска корона и малък кръст.

Както и да е, изследването на В. Мавродинова заслужава внимание като пръв опит у нас да се разгледа украсата на книгите, един съществен дял от българското декоративно изкуство през време на Първата българска държава.

Иван Гълъбов, Преслав в историята на стария български книжовен език (стр. 125—138). Въз основа на епиграфски паметници от Преслав — надписите от Кръглата църква и данни на литературни извори, авторът изтъква, че в Преслав при непосредственото участие на цар Симеон е била създадена нова школа на старобългарския писмен език. Тя се е отличавала от старата писмена школа на Кирил и Методий не само със замяната на глаголицата с кирилицата, но и със стремежа на писателите да ограничат колкото е възможно повече влиянието на гръцките образци. Те се придържали към особеностите на народния език. Новата езикова школа не е могла да развива дълго време своята дейност. Тя е била прекъсната с разрушението на Преслав от византийските нашественици.

Йорданка Чангова, За гражданските постройки в Преслав (стр. 139—157). В това си проучване авторката е разгледала откритите в Преслав постройки с граждански характер. По-подробно е разгледала особеностите на плана и строежа на голямата сграда в м. „Селище", която според нея е представяла владение на една феодална фамилия. Авторката изтъква, че откритите досега граждански постройки са с няколко вида планове, обаче преобладава удълженият план, при който отделните помещения са изградени долепени едно до друго в една посока. Тя отбелязва, че между проучените от нея постройки има две с по-сложен план, който е инспириран несъмнено от плана на монументалните дворцови постройки в Преслав.

Вера Антонова и Цветана Дремсизова, Проучвания в м. „Селище" в Преслав през 1960 и 1961 г. (стр. 158—172). Двете авторки разглеждат подробно разкритите от тях през 1960 и 1961 г. останки от три граждански постройки в м. „Селище". Те имат характерния за преславската архитектура удължен план. Разкритите сгради се датират в края на IX в. и първата половина на X в. При разкопките са намерени 7 корита за хоросан в близост с крепостната стена. С право авторките свързват присъствието на тези корита с някаква поправка на сектора от стената.

Тотю Тотев, Метални печатчета с образи на животни от Преслав (стр. 173—182). Авторът описва една група от дребни метални паметници, намерени на територията на стария Преслав. Това са единични и двойни печатчета от бронз. Те представят интерес като образци на художествените занаяти в Преслав през IX—X в. Негативно изрязаните по тях фигури на животни и птици показват, че те са служили за подпечатване на писма или документи. Две от тях имат надпис на гръцки език с формулата „Господи помагай" и пр., употребявана в оловните печати, прикрепени към писмата в средните векове. Описаните печатчета са нов материал за проучване бита и културата на жителите на Преслав.

Съдържанието на разгледания тук „Сборник Преслав" представя важен принос към миналото и археологията на средновековния Преслав. В него могат да се намерят данни върху редица въпроси относно материалната и духовна култура на старата българска столица. Ето защо ние го препоръчваме на всички, които се интересуват или работят в областта на средновековната култура в България.

Да се надяваме, че този том ще бъде последван и от други, в които да бъдат поместени нови материали и проучвания върху Преслав.

Т. ГЕРАСИМОВ

---

[1] В. Мавродинова, Украсата на старобългарските глаголически ръкописи, Изкуство, 1963, кн. 7, стр. 10 и сл.

Преглед

Международен симпозиум по методология и теория в археологическата интерпретация

От 12—26. IX. 1968 г. в гр. Флагстаф, щат Аризона, САЩ, се състоя Международен симпозиум по методология и теория в археологическата интерпретация. Симпозиумът беше организиран от Националния комитет на американските праисторици по решение на Международния съюз по праистория и протоистория. Непосредствен организатор на симпозиума беше Американската антропологическа асоциация в лицето на проф. д-р Р. Ерих от Броклин колеж на Университета в гр. Ню Йорк. В симпозиума участвуваха предимно членове на Постоянния съвет на Международния съюз по праистория и протоистория, изтъкнати праисторици от различни страни, които имат интереси към въпросите на методологията и теорията на археологията. От европейските страни бяха представени Англия, Австрия, България, Германската федерална република, Канада, Норвегия, Полша, Румъния, Съединените американски щати, Холандия, Чехословакия, Швейцария, Швеция и Югославия. Участвуваха също двама праисторици от Индия и един от Пакистан. Предвидено беше участието и на други страни като Съветския съюз и Дания, представителите на които бяха изпратили докладите си, но не присъствуваха на симпозиума. Представител на България на симпозиума беше ст. научният сътрудник Георги Ил. Георгиев, завеждащ секция за праистория в Археологическия институт и музей при БАН, член на Постоянния съвет на Международния съюз по праистория и протоистория.

Заседанията на симпозиума се проведоха на 12, 13, 14 и 18. IX. 1968 г. в заседателната зала на Научния център при Музея за Северна Аризона в гр. Флагстаф. Директорът на музея д-р Ед. Б. Денсон приветствува участниците в симпозиума. Симпозиумът беше открит от проф. д-р Р. Ерих, който поясни задачите на симпозиума, а именно да се направи преглед на съвременното състояние на съществуващите гледища по методологическите и теоретически въпроси на археологията в различни страни и да се даде подтик за тяхното по-нататъшно развитие и усъвършенствуване. Заседанията бяха председателствувани от представители на различни европейски страни. Докладите, които бяха разпратени предварително на участниците за проучване, бяха разпределени за разглеждане в отделни групи съобразно тематиката им. На основата на докладите бяха разисквани различни теоретически и методологически проблеми и въпроси. Ще спомена някой от тях, за да се види характерът на симпозиума: историческо развитие на термина „праистория“ в Германия; археологическа култура; диференциране на термини за обозначаване на културното развитие през неолита и бронза в земите на Средния Дунав; стратиграфия и типология; релативна и абсолютна хронология по метода C^{14}; форми за осъществяване на контакта между хората; историография, школи и исторически направления в различни страни; нови модели за интерпретиране на археологическите паметници (аналитични, статистически, класификационни и др.); археология и идеология; континюитет; етническа идентификация; интерпретиране на палеолитното изкуство; влияние на географската среда — климат и др.

Докладът на българския делегат Г. Ил. Георгиев на тема „Към въпроса за приемствеността на културата през неолита и енеолита в Южна България“ беше разискван в началото на първото заседание на 12. IX. 1968 г. във връзка с доклада на проф. М. Гарашанин (Югославия), озаглавен „Въпросът за континюитета в археологията“. В нашия доклад са отразени резултатите от проучванията ни върху неолита и енеолита през последните години, като са взети най-новите данни от разкопките. Застъпено е становището, че неолитната култура у нас и на Балканския полуостров има местни корени. Проследено е непрекъснатото развитие на културата от неолита до началото на бронзовата епоха. В уводната част на доклада е дадено определение на археологията като историческа наука и нейните задачи. Обърнато е внимание на значението на методиката на археологическите изследвания за правилната интерпретация на археологическите паметници. Направихме и обстойно изказване, озаглавено „Стратиграфия и хронология“, което беше адресирано към докладите на югославския делегат Вл. Попович на тема „Един проблем на методологията на археологията: произходът на културата Винча-Тордош на Средния Дунав“ и на румънския праисторик В. Думитреску на тема „Стратиграфия или типология“, в който се взима отношение към въпросите в доклада на Вл. Попович. Ние застъпихме становището, че културата Винча-Тордош има местен балкански, а не малоазиатски произход и че тя трябва да се датира в четвъртото, а не в третото хилядолетие пр. н. е. В изказването е обърнато също внимание на обстоятелството, че стратиграфията и хронологията на плочките с пиктограми и знаци от Търтърия в Румъния, върху които гради тезата си Попович, не са точни.

Взехме участие и в заключителното заседание на симпозиума, на което беше направена равносметка на резултатите от разискванията по методологията и теорията на археологията, като изтъкнахме, че археологията в качеството си на историческа наука е в състояние да допринесе за изследването на закономерностите на историческия процес в противо-

вес на изказани схващания, че тя няма тези възможности.

Докладите, обсъдени на симпозиума, ще бъдат отпечатани в специален сборник.

Симпозиумът беше организиран във всяко отношение много добре.

На участниците в симпозиума беше дадена възможност в четиридневна научна екскурзия да се запознаят със забележителни археологически, етнографски и природни паметници, които изобилствуват в северната част на щата Аризона. Посетени бяха развалини на праисторически селища, крепости и култови места на индиански племена в резерватите, където сега живеят племената навахо и хопи. Имахме възможност да разгледаме и едно сегашно село (Walpi) на хопи, където наблюдавахме как жените изработват и изпичат на открит огън глинените съдове, което е главното им занимание. В музея на Северна Аризона се запознахме с многобройни експонати, които дават представа за природния ландшафт и неговата геология, както и за историята, бита и културата на местното индианско население от най-древни времена до днес. Изучаването на индианския бит, култура и обществени отношения допринася голяма полза за правилната интерпретация на археологическите паметници.

В течение на шест дни участниците в симпозиума посетиха също различни музеи, библиотеки, картинни галерии, държавни архиви и други исторически забележителности във Вашингтон, Филаделфия, Ню Йорк и Бостън, където се съхраняват исторически, археологически, етнографски и естественоисторически експонати и художествени произведения както от страните на американския континент, така и от различни други страни на света.

Симпозиумът по методология и теория в археологическата интерпретация, организиран от американските праисторици в гр. Флагстаф, беше важно научно начинание на Международния съюз по праистория и протоистория. Разискванията показаха, че има известен напредък в разрешаването на някои основни теоретически и методологически проблеми на археологията. Същевременно обаче се видя много добре необходимостта от по-нататъшното разработване на тези проблеми, за да се достигне по-скоро до правилна историческа интерпретация на археологическите паметници. Симпозиумът даде добър потик за археологическа дейност с такава насоченост и в това се състои неговото голямо значение.

ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ

Книгопис

Аладжов, Димчо. Археологически вести. — ВНМХ, кн. I, 1965, стр. 243—255.

Аладжов, Димчо. Късноантично строителство в нашите земи (IV—VIв.). — ВНМХ, кн. I, 1965, стр. 213—241.

Антонова, Вера. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). — Археология, 1968, кн. 4, стр. 52—67.

Анчев, Анчо. Интересът на руското общество към България през Руско-турската война. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 2, стр. 13—16.

Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Сборник студии. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1966.

Рец.: В. Велков. — ИБИД, кн. XXVI, 1968, стр. 415—416.

Балевски, Ангел. Основни насоки за дейността на академията с оглед на повишаване ролята ѝ за развитието на науката и подпомагането на социалистическото строителство в нашата страна. — СпБАН, 1968, кн. 2, стр. 3—8.

Посочени са задачите, които стоят пред обществените науки и тяхното значение за патриотичното възпитание; набелязани са конкретни мероприятия, които предстои да бъдат осъществени.

Бешевлиев, В. Проучвания върху личните имена у траките. Археологически институт, епиграфска поредица № 8, С., БАН, 1965, 130 с.

Рец.: В. Велков. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 426—427.

Бобчева, Любка. Изложба „Добруджа — съкровищница на хилядолетна култура". — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 42 — 44.

Божков, Атанас. Миниатюрите на дамаскина от XVII век в Рилския манастир. — Изкуство, 1968, кн. 8, стр. 18 — 22.

Василиев, Асен и Ирина Василиева. Образи на Климент Охридски, София, 1967, 40 стр. и 30 таблици.

Рец.: Т. Герасимов. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 78 — 79.

Велева, Мария. Данни от българските народни носии за някои характерни черти в облеклото на славяните. — ИЕИМ, т. XI, 1968, стр. 5 — 69.

Велков, Велизар. Втори международен семинар по латинска епиграфика в Унгария. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 83 — 84.

Велков, Велизар. Робството в Тракия и Мизия през античността. С., Наука и изкуство, 1967.

Рец.: Александър Фол. — ИПр, 1968, кн. 3, стр. 126 — 130.

Велчев, Стр., В. Попов, Т. Стойков. Крепостта Червен. — Известия на военноисторическото научно дружество, т. V, 1968, стр. 144 — 155.

Влахов, Кирил. Името на древните жители на нашата земя — траките. — Език и литература, 1968, кн. 2, стр. 31 — 44.

Воденичарски, Цено и Людмил Младенов. Стенописите в църквата на Тържишкия манастир „Пророк Илия". — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3, стр. 29 — 34.

Войнов, Михаил. Преслав, Средец, Охрид — три средновековни престолни града на български царе и патриарси. — ИПр, 1968, кн. 4, стр. 72 — 76.

Гаврилова, Мария. Международен курс за равенска и византийска древност в Равена. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3, стр. 62.

Гандева, Руска. Овидий и населението на антична Добруджа. — ГСУ ФЗФ, т. LXII, кн. 1, 1968, стр. 1—110.

Генов, П. Мерки за противопожарна защита на музеите и паметниците на културата. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3, стр. 52 — 53.

Георгиева, Цветана. Отново за Боженишкия надпис. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 307 — 313.

Геров, Борис. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време (Recherches sur les territoires thraces de l'Ouest au temps des romains), II, „Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté des Lettres", LXI, 1, 1967, pp. 1 — 102.

Рец.: H. Mihaescu. — RESEE, 1968, кн. 3, стр. 549.

Геров, Борис. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, част II, ГСУ/ФЗФ, т. 61, 1967, стр. 101.

Рец.: Златозара Гочева. — ИПр, 1968, кн. 4, стр. 123 — 126.

Гюзелев, В. и П. Дражев. Славяни и прабългари в нашата история, София, 1966 г., изд. Народна просвета.

Рец.: Христо Коларов. — История и география, 1968, кн. 11—12, стр. 53 — 56.

Делчев. Атанас. Река Марица като плавателна артерия в миналото. — ВНМХ, кн. 1, 1965, стр. 7 — 10.

Деянова, Маргарита. XV курс по равенско и византийско изкуство. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 80 — 83.

Джамбазов, Николай. Палеолитната култура в България. — История и география, 1968, кн. 11 — 12, стр. 3 — 10.

Джамбазов, Николай. Рабишка пещера. С., изд. „Реклама", 1968. 34 стр., рез. на фр. ез. 6. стр., ил. 28, 1 карта.

Димитров, Д. П. Троя VII $в_2$ и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 1 — 15.

Димитрова, Ал. Проучвания на античната култура в Грузия и Армения. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 84 — 86.

Димитрова, Александра. Нове — важен стратегически и икономически център на Долна Мизия през древността. (Археологически разкопки и резултатите от тях.) — История и география, 1968, кн. 11 — 12, стр. 48 — 52.

Дуйчев, Иван. Лекции за българската култура и изкуство в Равена. — Изкуство, 1968, кн. 8, стр. 36—39.

Ибрахим Татарлъ. Турски културни сгради и надписи в България. I част, Годишник на Софийския университет. Факултет по западните филологии, том LX, София, 1966, 567 — 615 стр.

Рец.: Гълъб Д. Гълъбов. — ИПр, 1968, кн. 5, стр. 104 — 108.

Иванов, Т. Акад. Димитър П. Димитров на 60 години. — Сп БАН, 1968, кн. 2, стр. 69 — 71.

Иванов, Т. XIII национална конференция на археолозите в България. — СпБАН, 1968, кн. 2, стр. 62 — 69.

Иванова, Стоянка. VI изложба на реставрирани и консервирани предмети в ГДХРМ „Акад. Грабар" — Москва. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 2, стр. 25 — 27.

Кисьов, Иван. 150 години Народен музей в Прага и Моравски музей в Бърно. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3, стр. 60 — 61.

Ковачев, Николай П. Търново — Велико Търново. Етимология и история на названието на града. — Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий", т. IV, 1966/1967, стр. 541 — 565.

Ковачева, Теодора. Новооткрити гробове от Ескус. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 67 — 71.

Колев, Борис. Скални гробници край с. Д. Черковище, Хасковско. — ВНМХ, кн. I, 1965, стр. 205 — 209.

Корпус боспорских надписей, издание на АН СССР, изд. Наука, Москва — Ленинград, 1965, с. 950, под редакцията на акад. В. В. Струве и колектив: акад. М. Н. Тихомиров, д-р В. Ф. Гайдукевич, И. Доватур, Д. П. Каллистов и Т. Н. Книпович.

Рец.: Зл. Гочева. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 423 —426.

Костова, Сава. За опазването и обработката на музейните фондове. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 29 — 32.

Кръстанова, Киприяна. Конференция за произхода и културното наследство на българския народ. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 50 — 51.

Миков, Васил. Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 28 — 48.

Миланов, З. Национално съвещание за работата на музеите по патриотичното възпитание на трудещите се и младежта. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 51 — 52.

Михайлов, Георги. Бесите. — Родопи, 1968, кн. 4, стр. 3 — 4.

За произхода, бита и културата на тракийското племе беси.

Нйколов, Димитър и Величка Койчева. Каменни надписи от XVIII в. в Стара Загора. — ИЕИМ, т. XI, 1968, стр. 119 — 138.

Окръжен исторически музей, Враца. Старо изкуство. — Библиотека Нашите музеи. Ред. Светлин Босилков. Текст Богдан Николов. Черно-бели снимки Роза Станева, цветни снимки Юлиан Томанов. София, Бълг. художник, 1969, 5 стр. с ил., 122 стр. ил.

Паскалева, Костадинка. Иконографски типове на св. Георги в стенописите на кремиковската църква. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 193 — 212.

Попов, Атанас. Средновековният Крън. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 233 — 251.

Попов, Ат. Ролята на военноукрепителната система в източната и централната част на Стара планина през време на българската средновековна държава. — Военноисторически сборник, 1968, кн. 4, стр. 61 — 72.

Пред 1300-годишнината от създаването на Българската държава. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 1.

Радунчева, Ана. Към въпроса за направата на глинени съдове през праисторическата епоха. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 72 — 77.

Развитието на градовете по нашите земи в „Кратка история на българската архитектура".

Рец.: Иван Никифоров. — Известия на секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата, кн. XXI, 1968, стр. 275 — 276.

Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. I, С., 1964. Археологически институт и музей, БАН, 230 (отг. редактор Т. Герасимов).

Рец.: В. Велков.—ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 426.

Станчева, М. Траките в София и Софийско. — София, 1968, кн. 4, стр. 24 — 25.

Археологически изследвания.

Станчева, М. XIII отчетна археологическа конференция. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 49 — 50.

Станчева, Магдалина. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 213 — 232.

Станчева, Магдалина и Стефка Медарова. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, т. XI, 1968, стр. 99 — 117.

Станчева, Магдалина и Стефка Медарова. Производството на глинени лули у нас. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 4 — 13.

Тачева-Хитова, Маргарита. Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културен живот на Долна Мизия и Тракия (I — III в. от н. е.). Автореферат на дисертацията за присъждане на степен „кандидат на историческите науки" на ст. асистент. .. Велико Търново, 1969, 10 стр.

Тончева, Горанка. Нови находки и проучвания за Одесос през архаичната епоха. — ИПр, 1968, кн. 3, стр. 66 — 70.

Тотев, Тотю. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 49 — 51.

Трайков, В. България в чуждата литература 1954 — 1963. Библиографски указател. С., 1965, изд., Народна библиотека „Кирил и Методий", 220 с.

Рец. В. Велков. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 427.

Трифонов, Трифон. Сияние на вековете. — Славяни, 1968, кн. 6, стр. 20 — 21; кн. 7, стр. 20 — 21; кн. 8, стр. 20 — 21, 4 л. прил.

Преглед на археологически паметници и находки, открити в българските земи.

Тъпкова-Заимова, Василка. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI — VII в. С., БАН, 1966.

Рец.: Й. Андреев. — ИБИД, кн. XXVI, 1968, стр.416 — 420.

Стамов, Стефан. Някои методи за запазване на паметниците на античността в Италия. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 34 — 41.

Станчев, Станчо. Съкровището от Над сент Миклош. — Изкуство, 1967, кн. 2, стр. 29 — 31.

Фол, Александър. Демографска и социална характеристика на днешните български земи от I до III век въз основа на надписите Extra Fines Provinciarum. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 117 — 125.

Фол, Александър. Нов метод за демографски изследвания на нашите земи от I до III в. на н. е. — ВНМХ, кн.I, 1965, стр. 3 — 5.

Хайтов, Николай. Асеновата крепост. — Родопи, 1968, кн. 10, стр. 1 — 5.

Цанкова-Петкова, Геновева. За годината, когато е създадена българската държава. — ИПр, 1968, кн. 3, стр. 58 — 61.

Цветкова, Бистра. Международният симпозиум по икономическа и социална история на Близкия и Средния Изток. — ИПр, 1968, кн. 3, стр. 137 — 139.

Ценова-Върлинкова, Е. Нови характеристики на главнярниците по нашите земи. — Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 4, стр. 14 — 18.

Засяга бегло и въпроса за главнярниците от античността.

Чанева-Дечевска, Нели. Базиликалният тип църкви в България през IX — XIV в. — Известия на секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата, кн. XXI, 1968, стр. 203 — 265.

Чернев, Чудомир. Изкуството на старите български златари. — Изкуство, 1967, кн. 4, стр. 24 — 28.

Чичикова, Мария. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, стр. 15 — 27.

Чичикова, Мария. Никополис на Места. — Родопи, 1968, кн. 10, стр. 24 — 25.

Шофман, Аркадий Семёнович. История античной Македонии (Македония и Рим), часть вторая, Казань, 1963, 434 с.

Рец.: Хр. М. Данов. — ИБИД, кн. XXV, 1967, стр. 421 — 423.

Archäologisches Museum Vraza. Antike Kunst. Text Bogdan Nikolov. Deutsche Übersetzung Gerda Minkova. Redaktion und Gestaltung Svetlin Bossilkov. Schwarzweiss-fotos Rosa Staneva. Farbfotos Julian Tomanov. — Reihe Bulgarischen Muzeen, Sofia, 1969, 22 стр. с ил, 122 ил.

Beševliev, Veselin. Les premières inscriptions bulgares. — Obzor, 1968, кн. 2, стр. 72 — 80.

Constantinescu, N. O monedă bulgară necunoscută găsită la Coconi-Ilfov (Une monnaie bulgare inconnue découverte à Coconi-Ilfov). — SCIV, 1968, кн. 3, стр. 541 — 543.

Del Medico, H. E. A propos du trésor de Panagurište : un portrait d'Alexandre par Lysippe. — Persica. Jaarboek van het Genootschap Nederland-Iran stichting voor culturelle betrekkingen (Annuaire de la Société Neerlando Iranienne), III, 1967 1968, стр. 37 — 67, табл. I — IV.

Fol, A. The Importance of the inscriptions EXTRA FINES PROVINCIARUM for the History of Moesia and Thracia (I — III C. A. D.). — Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Akadémiai Kiadó, 1968, стр. 377 — 381.

Fol, Alexander. Les thraces dans l'Empire romain d'Occident (I—IIIe s.). Deuxième partie : documentation épigraphique. (Траките в Западната римска империя (I-III в.). Втора част : епиграфска документация). — ГСУ ФИФ, т. LXI, 1967, кн. III, стр. 1 — 17.

Karayannopulos, Johannes. Hauptfragen der Byzantinistik der letzten Jahre. — Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelaltersforschung der Universität Münster, I. 1967, стр. 170 — 185.

Ljubinković, Mirjana. Problemi arheoloških istraživanja VI — VII veka u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije. — Materiali. III simpozijum praistorijske i spednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad, 1965, Beograd, 1966, стр. 83 — 89.

Milčev, Athanas. Zur Frage der materiallen Kultur und Kunst der Slawen und Protobulgaren in den bulgarischen Ländern während des frühen Mittelalters (6. — 10. Jh.). Ein Beitrag zur Ethnogenese des bulgarischen Volkes. — EAZ, 1967, кн. 4, стр. 119 — 150.

Petrescu-Dîmbovița, M. Voyage d'études archéologiques dans la R. P. de Bulgarie. — Arheologia Moldovei, V, 1967, стр. 337 — 341.

Преглед на по-значителните археологически открития в България през последните години.

Protase, D. Elemente etnice trace şi ilire în ala II pannoniorum din Dacia. — SCIV, 1968, кн. 2, стр. 339 — 344.

Rodeff, Z. Chr. Antike Anker in Bulgarien. — Poseidon, 1968, кн. 10, стр. 450 — 455; стр. 470 — 471.

Stănescu, Eugen. Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos—în secole X—XII şi sensul lor istoric (Les dénomations byzantines dans la région du Bas Danube aux Xe—XIIe siècles et leur sens historique). — SCIV, 1968, кн. 3, стр. 469 — 491.

Theodorescu, Răzvan. Sur la continuité artistique balkano-danubienne au Moyen Age (A propos de quelques pièces d'argenterie et de parure des Xe — XIVe siècles). RESEE, 1968, кн. 2, стр. 289 — 312.

Velkov, V. Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermösiens. — Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, стр. 382 — 387.

Velkov, Velizar. Die antike und die mittelalterliche Stadt im Ostbalkan (Im Licht der neuesten Forschungen). — Südosteuropa-Jahrbuch. Im Namen der Südosteuropa-Gesellschaft herausgegeben von Walter Althammer. Bd. 8, 1968, стр. 23 —34.

Velkov, Velizar. Les terres bulgares dans l'antiquité. — Obzor, 1968, кн. 3, стр. 42 —54.

А. БАЛКАНСКА

Печатни грешки

АРХЕОЛОГИЯ
кн. 1, 1969

Стр.	Кол.	Ред	Напечатано	Да се чете
24	II	13 отд.	Rizni	Riznič
65	I	5 отг.	не	. Не
76	III	1 отд.	—	А. Балканска

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ВВ	Византийский временник
ВМУ	Вестник Московского университета
ВНМХ	Вести на Народния музей в Хасково
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей, София
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ГСУ ФЗФ	Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт и музей
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИНМШ	Известия на Народния музей — Шумен
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИА АНСССР	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИА АНУССР	Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МСб	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
РП	Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София
СА	Советская археология
СпБАН	Списание на Българската академия на науките
ТИЭ	Труды Института этнографии
AA	Archäologischer Anzeiger
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CIL	Corpus inscriptionum latinarum
EAZ	Ethnographisch-archäologische Zeitschrift
ED	Ephemeris Dacoromana
JdI	Jahrbuch des Deutschen arhäologischen Instituts
ÖJh	Jahreshefte des Arhäologischen Instituts in Wien
PZ	Prähistorische Zeitschrift
RE	Pauly-Wissowa Real-Enciclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RESEE	Revue des études sud-est européennes
RM	Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung
RN	Revue numismatique
SCIV	Studii şi cercetâri de istorie veche

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

УВОДНА СТАТИЯ

Атанас Милчев — Константин-Кирил Философ, създателят на славянската азбука и писменост 1

СТАТИИ

Боню Ст. Ангелов — За едно още неиздирено съчинение на Кирил Философ 6
Людмила Дончева - Петкова — Технология на ранославянската и старобългарската битова керамика 10

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Вера Антонова и Стефан Дамянов — Материали от сондажни проучвания в Плиска . . . 25
Александра Димитрова — Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е. 43
Румен Катинчаров — Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък 51
Николай Джамбазов — Раннопалеолитни находки край гр. Никопол 55

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Т. Герасимов — Сборник Преслав, I, София, 1968, 181 стр. 68

ПРЕГЛЕД

Г. Ил. Георгиев — Международен симпозиум по методология и теория в археологическата интерпретация 70

КНИГОПИС 72

EDITORIAL

Atanas Milčev — Constantin Cyrille le Philosophe, le créateur de l'alphabet et des lettres slaves 1

ARTICLES

Bonju St. Angelov — Sur un ouvrage inconnu de Cyrille — le Philosophe 9
Ljudmila Dončeva - Petkova — Technologie de la céramique domestique vieux - slave et vieux-bulgare (fin du VI—Xe s.) 24

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Vera Antonova et Stefan Damjanov — Matériaux recueillis au cours des recherches et des sondages effectués à Pliska 42
Alexandra Dimitrova — Camées à portraits de femme de la première moitié du IIIe s. de n. è. . . 50
Rumen Katinčarov — Figurine en marbre du Néolithique de la ville de Kazanlăk 64
Nikolaj Džambazov — Trouvailles du Paléolithique ancien près de Nikopol 67

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

T. Gerasimov — Сборник Преслав, I, София, 1968, 181 стр. 68

REVUE

G. Il. Georgiev — Symposium international de méthodologie et de la théorie d'interprétation archéologique 70

BIBLIOGRAPHIE 72

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 9. V. 1969 г. Подписана за печат на 8. VII. 1969 г. Печатни коли 9,50 Издателски коли 7,89
Формат на хартията 59x84/8 Тираж 1400 Поръчка 394 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.